

Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών  
ΠΜΣ «Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγικές Σπουδές»

---

# **Η έννοια του Κράτους υπό τη φαινομενολογική μέθοδο του Έντμουντ Χούσερλ**

**Μια προσέγγιση των θεωρητικών παραδόσεων των Διεθνών Σχέσεων  
από τη σκοπιά του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού**

The concept of the State under the phenomenological  
method of Edmund Husserl

An approach to the theoretical traditions of International Relations  
from the perspective of Transcendental Idealism

της Ιωάννας Ανδριοπούλου AM2223M005

**Επιβλέπων καθηγητής: Γιώργος Ευαγγελόπουλος**  
**Επιτροπή: Κων/νος Υφαντής, Μαριλένα Κοππά**

KM 12M207

## Πίνακας Περιεχομένων

|  |           |
|--|-----------|
| <i>Πρόλογος</i> .....  | 4         |
| <b>1. Οι επιστήμες του Κράτους</b> .....                     | <b>5</b>  |
| <i>A. Ο αλλοτριωμένος κόσμος της επιστήμης</i> .....         | 5         |
| <i>B. Οι Διεθνείς Σχέσεις</i> .....                          | 6         |
| <i>Γ. Η ένδεια των επιστημών</i> .....                       | 8         |
| <i>Δ. Μετατροπή της συνείδησης σε πράγμα</i> .....           | 16        |
| <b>2. Αντι-φυσιοκρατική προσέγγιση</b> .....                 | <b>19</b> |
| <i>A. Επιστροφή «στα ίδια τα πράγματα»</i> .....             | 19        |
| <i>B. Κονστρουκτιβισμός: κατασκευάζοντας τον κόσμο</i> ..... | 21        |
| <b>3. Διωποκειμενική συγκρότηση</b> .....                    | <b>23</b> |
| <i>A. Η αποβλεπτικότητα της συνείδησης</i> .....             | 23        |
| <i>B. Εποχή και φαινομενολογική αναγωγή</i> .....            | 25        |
| <i>Γ. Ο δημόσιος χαρακτήρας της συνείδησης</i> .....         | 26        |
| <b>4. Από το Κράτος στα Κράτη</b> .....                      | <b>29</b> |
| <i>A. Πνευματικές κοινότητες</i> .....                       | 29        |
| <i>B. Η κοινωνία των κοινωνιών</i> .....                     | 32        |
| <i>Γ. Ανθρωπομορφισμός: Ένα Εγώ-Κράτος</i> .....             | 33        |

|  |           |
|--|-----------|
| <b>5. Σύστημα ή Κοινωνία .....</b>                       | <b>36</b> |
| <i>A. Αναγνώριση της πρωτοπρόσωπης δοτικότητας .....</i> | <i>36</i> |
| <i>B. Δομή και δρώντες .....</i>                         | <i>39</i> |
| <i>Γ. Η αναρχία είναι ιδεατή .....</i>                   | <i>41</i> |
| <i>Δ. Μια ιδεαλιστική κοινωνία .....</i>                 | <i>42</i> |
| <i>Βιβλιογραφικές παραπομπές .....</i>                   | <i>44</i> |

## Πρόλογος

Ο Eugen Fink, στο *De la phénoménologie*, γράφει: «Η φαινομενολογία, η οποία αντιτίθεται ριζικά σε κάθε ιδεοληπτική και ανεδαφική μεταφυσική, αφορά μια μέθοδο γνώσης που οδηγεί στην καταγωγή του κόσμου (στην πρωταρχή κατά τον Μωρίς Μερλώ-Ποντύ) και την καθιστά το θεματικό αντικείμενο κάθε δυνατής γνώσης» (Fink 1974 [1930-1939]: 123). Η Φαινομενολογία προσφέρει έναν μοναδικό τρόπο θέασης, έναν ιδιαίτερο τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας, με στόχο η συνείδηση να «δει» τα πράγματα όπως πραγματικά είναι, δηλαδή αυτά καθαυτά.

Η σύνδεση της φιλοσοφίας του Χούσερλ με τις Διεθνείς Σχέσεις μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά γόνιμη. Παρέχει μια βαθύτερη και πρωτότυπη κατανόηση της θεμελιώδους έννοιας του πεδίου, που είναι το Κράτος. Η Φαινομενολογία, και αυτή είναι η αρετή της, παραμένει πάντα ένα «βήμα πίσω». Με τη μεθοδολογική της εμβάθυνση, αναζητά όχι απλώς την «αρχή», που εξετάζουν όλες οι επιστήμες, αλλά την «προέλευση» και την «καταγωγή» των εννοιών. Με αυτόν τον τρόπο, δίνει τους πρώτους, τους ουσιώδεις ορισμούς που κάθε επιστήμη οφείλει να παραθέσει πριν καταπιαστεί με τα ειδικότερα θέματα του πεδίου της. Αυτό ήταν και το όραμα του θεμελιωτή της. Να καταστεί η επιστήμη των επιστημών, να αποτελέσει το θεμέλιο.

Η Φαινομενολογία δεν περιορίζεται στη διερεύνηση του πώς και του γιατί εμφανίστηκε το Κράτος. Κυρίως, εστιάζει στο πώς αυτό προσλαμβάνεται από τη συνείδηση ως φαινόμενο, αποκαλύπτοντας το βαθύτερο νόημά του. Αυτή η προσέγγιση προσφέρει μια εναλλακτική οπτική σε σχέση με τις κυρίαρχες θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων, οι οποίες συχνά επικεντρώνονται μονοδιάστατα στην ισχύ και τα υλικά δεδομένα. Στον σύγχρονο κόσμο, όπου οι Διεθνείς Σχέσεις επηρεάζονται ολόενα και περισσότερο από άυλους παράγοντες, όπως οι ιδεολογίες, οι ταυτότητες και οι αξίες, η φαινομενολογική προσέγγιση προσφέρει πολύτιμα εργαλεία κατανόησης του πολυδιάστατου διεθνούς συστήματος. Επιπλέον, επαναφέρει τον άνθρωπο στο επίκεντρο της μελέτης, αναδεικνύοντας τις ηθικές και πολιτισμικές διαστάσεις που διαμορφώνουν τον κόσμο.

# Κεφάλαιο 1: Οι επιστήμες του Κράτους

## A. Ο αλλοτριωμένος κόσμος της επιστήμης

Το Κράτος αποτελεί αντικείμενο μελέτης πολλών επιστημονικών κλάδων. Για την ακρίβεια, συγκαταλέγεται στα πιο ενδεδειγμένα θέματα. Εξαιτίας της φύσης του και της πολυπλοκότητας που παρουσιάζει ως έννοια, αλλά και της κομβικής του σημασίας για την ανθρώπινη ζωή, πλήθος επιστημών καταπιάστηκε με την ανάλυσή του. Από τα πρώτα βήματα της ανθρώπινης σκέψης, η Φιλοσοφία, ακόμη και όταν οι δομές που σήμερα αποκαλούμε Κράτη βρίσκονταν στα σπάργανα, ή δεν είχαν καν διαμορφωθεί, προχώρησε στη διερεύνηση της φύσης των κοινωνικών μορφωμάτων και τον αντίκτυπό τους στην ανθρώπινη ύπαρξη. Στοχαστές όπως ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Νικολό Μακιαβέλι, ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, ο ιερός Αυγουστίνος, ο Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης και πάρα πολλοί άλλοι, εντρύφησαν στο θέμα και άφησαν παρακαταθήκη σημαντικά συγγράμματα με τα οποία συνέβαλλαν καθοριστικά στη αποσαφήνιση της έννοιας.

Η Πολιτική Επιστήμη είναι ο κατεξοχήν κλάδος που εστιάζει στη μελέτη του Κράτους. Εξετάζει τη φύση, τη δομή, τις αρχές, τους θεσμούς και τις διαδικασίες διακυβέρνησης και πολιτικής εξουσίας (Heywood 2013: 2-4). Η Νομική Επιστήμη, και ειδικότερα το Διεθνές Δίκαιο, μελετά το Κράτος ως νομική οντότητα και περιγράφει τους κανόνες που θα έπρεπε να διέπουν τις διακρατικές σχέσεις, ώστε να προάγεται η αρμονία και η συνεργασία σε διεθνές επίπεδο. Η Κοινωνιολογία προσεγγίζει το Κράτος ως κοινωνικό θεσμό, αναλύοντας τον ρόλο του στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και δομών.

Η Οικονομική Επιστήμη καταπιάνεται με τα οικονομικά των Κρατών αλλά και τις πολυσχιδείς διακρατικές οικονομικές δραστηριότητες (Γιαννέλης – Παντελίδης: 2014: 15). Στο πλαίσιο αυτό, το Κράτος, μαζί με τα άτομα (καταναλωτές) και τις επιχειρήσεις (παραγωγούς), αποτελεί έναν από τους βασικούς παράγοντες της οικονομίας, καθορίζοντας τους κανονισμούς και τις αρχές που διέπουν τη λειτουργία της Αγοράς. Οι Διεθνείς Σχέσεις, η πιο νέα από τις παραπάνω επιστήμες, εστιάζουν στο Κράτος σε διεθνές επίπεδο. Αναλύουν

τις σχέσεις μεταξύ Κρατών και τη συμπεριφορά τους στο διεθνές σύστημα, καθώς και τις πολιτικές που σχετίζονται με τον πόλεμο, την ειρήνη, τη διπλωματία και τη συνεργασία σε παγκόσμια ζητήματα (Ηρακλείδης 2019: 15). Τέλος, η ιστορία περιγράφει την εξελικτική πορεία του θεσμού δια μέσου των αιώνων και εξηγεί τα στάδια δημιουργίας του Κράτους.

Με τον όρο επιστήμη (εκ του ρήματος επίσταμαι που σημαίνει γνωρίζω καλά) περιγράφεται η ορθολογική, μεθοδική και συστηματική έρευνα και η γνώση που προκύπτει από αυτή (Κατσιμάνης - Ρούσσο 1984: 181). Οι επιστήμες έχουν συμβάλει τα μέγιστα στην κατανόηση του Κράτους ως κοινωνικού, πολιτικού, ιστορικού, νομικού και οικονομικού θεσμού, ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Φραντς Οπενχάιμερ, τελικά έχουν συμβάλει ελάχιστα προκειμένου να διαλευκανθεί η έννοια του Κράτους (Oppenheimer 2002 [1909]: 15). Παρά την εντατική προσπάθεια πλήθους διακεκριμένων στοχαστών, η αποσαφήνιση της ουσίας του Κράτους φαίνεται να παραμένει ένα ανοιχτό ερώτημα. Τι κρύβεται, άραγε, πίσω από αυτή την αποτυχία; Σε ποια βάση εδράζεται η αδυναμία των επιστημών να φτάσουν σε μια οριστική απάντηση;

## **B. Οι Διεθνείς Σχέσεις**

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, με τα εκατομμύρια νεκρών και τις ανυπολόγιστες καταστροφές, αποτέλεσε το έναυσμα για την ανάδυση της επιστήμης των Διεθνών Σχέσεων, η οποία εστιάζει στη διερεύνηση των πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων μεταξύ Κρατών. Αρχικός στόχος ήταν, μέσω της ανάλυσης των αιτίων, των λανθασμένων ενεργειών και των σφαλμάτων των βασικών πρωταγωνιστών της διεθνούς σκηνής, να αποσβηστεί η επανάληψη μιας παρόμοιας τραγωδίας (Jackson - Sørensen 2003: 65). Σύμφωνα με τον Καρ, η δημιουργία του κλάδου των Διεθνών Σχέσεων προέκυψε ως απάντηση σε ένα κοινωνικό αίτημα. Όπως η ανάγκη για τη βελτίωση και την προαγωγή της υγείας οδήγησαν στην ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης, έτσι και η αδήριτη ανάγκη να αποτραπεί ένας ακόμη καταστροφικός πόλεμος δημιούργησε αυτήν τη νέα επιστήμη (Carr 2011 [1939]: 31). «Η επιθυμία να θεραπευθεί το πολιτικό σύστημα και να εξασφαλιστεί η ειρήνη αποτέλεσε την πηγή έμπνευσης και το κίνητρο για την ανάπτυξη της επιστήμης των διεθνών σχέσεων» (Carr 2011 [1939]: 36-37).

Η ευφορία που συνεπαγόταν το τέλος του Μεγάλου Πολέμου και οι πολλές προσδοκίες που γέννησε η δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών, είχαν ως αποτέλεσμα, οι Διεθνείς Σχέσεις στα πρώτα τους βήματα να διανύσουν μια απόλυτα ιδεαλιστική φάση, την οποία ο Καρ αποκαλεί ως «ουτοπική». Σύμφωνα με τον ίδιο, οι μελετητές της περιόδου, επηρεασμένοι από το πνεύμα της εποχής, αγνόησαν την πραγματικότητα, εξιδανίκευσαν το διεθνές σύστημα, παρέβλεψαν, λόγω ευσεβών πόθων, το γεγονός ότι είναι συγκρουσιακό και επεδόθησαν στη διατύπωση άκρως ιδεατών σεναρίων, παραγκωνίζοντας τα πραγματικά δεδομένα (Carr 2011 [1939]: 30-38). Ο Καρ κατακρίνει σφοδρά την ιδεαλιστική προσέγγιση για την παράλειψή της να μελετήσει διεξοδικά την ιστορία, γεγονός που οδήγησε στη διατύπωση εσφαλμένων συμπερασμάτων για τη φύση των διεθνών σχέσεων. Κατά τον ίδιο, το κύριο σφάλμα αυτής της σχολής σκέψης ήταν η έλλειψη ρεαλισμού και η υποτίμηση του ρόλου του εθνικού συμφέροντος. Θεώρησαν, αβάσιμα, κατά την άποψή του, ότι η παγκόσμια ειρήνη αποτελεί κοινό σκοπό όλων των Κρατών, δίνοντας έμφαση στη δημιουργία Διεθνών Οργανισμών, την ενίσχυση του Διεθνούς Δικαίου και την προώθηση της παγκοσμιοποίησης του εμπορίου. Όπως γράφει: «Ο ουτοπιστής, που προσηλώνει το βλέμμα του στο μέλλον και σκέφτεται με όρους δημιουργικού αυθορμητισμού. [...] Το χαρακτηριστικό ελάττωμά του είναι η αφέλεια» (Carr 2011 [1939]: 42).

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μια νέα γενιά ακαδημαϊκών αναδύθηκε ως αντίπαλον δέος στην ιδεαλιστική προσέγγιση που είχε, κατά την άποψή τους, αποτύχει οικτρά αφενός μεν να κατανοήσει το διεθνές σύστημα και να χαλιναγωγήσει, μέσω των Διεθνών Οργανισμών, τις επιθετικές τάσεις των αναθεωρητικών δυνάμεων και αφετέρου να προβλέψει τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Jackson - Sørensen 2003: 73). Η θεραπεία, για να χρησιμοποιήσουμε το προαναφερθέν παράδειγμα του Καρ, κρίθηκε αρκούντως αναποτελεσματική τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και σε επίπεδο θεραπείας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η νέα σχολή σκέψης αυτοπροσδιορίστηκε ως ρεαλιστική και αποτίναξε κάθε τι ιδεαλιστικό ως μη επιστημονικό (Κουλουμπής 2008: 32-33). Εστίασε στη μελέτη απτών στοιχείων, στην ανάλυση των πραγματικών γεγονότων, υπό το πρίσμα του ορθού λόγου και υιοθέτησε μεθοδολογικές προσεγγίσεις εμπνευσμένες από τις φυσικές επιστήμες (Carr 2011 [1939]: 30). Όπως αναφέρει ο Καρ: «Η μελέτη της πολιτικής πρέπει να βασίζεται σε αντικειμενικά δεδομένα και να αναλύεται ορθολογικά» (Carr 2011 [1939]: 39).

Οι ρεαλιστές υποστηρίζουν ότι η μελέτη της διεθνούς πολιτικής απαιτεί προσήλωση σε πραγματικά και μετρήσιμα δεδομένα. Ο επιστήμονας πρέπει να αναλύει αυτό που πραγματικά υπάρχει και σε καμία περίπτωση αυτό που θα ήθελε να υπάρχει. Όπως εξηγεί ο Μόργκενταου, «η διεθνής πολιτική και η ρεαλιστική θεωρία που την περιγράφει πρέπει να έχουν τη σχέση φωτογραφίας με ζωγραφισμένο πορτραίτο. Η πρώτη καταγράφει ό,τι είναι ορατό, ενώ το δεύτερο επιχειρεί να αποδώσει την ουσία που δεν συλλαμβάνεται με το μάτι» (Morgenthau 2018 [1948]: 58). «Ο πολιτικός ρεαλισμός επιδιώκει η «φωτογραφία» του διεθνούς συστήματος να αντανακλά την πραγματικότητα όσο το δυνατόν πιστότερα» συνεχίζει. (Morgenthau 2018 [1948]: 59).

## Γ. Η ένδεια των επιστημών

«Η ορθοφροσύνη είναι στον κόσμο το πράγμα, το καλύτερα μοιρασμένο» (Descartes 1976 [1637]: 5). Με αυτή τη φράση ξεκινά ο Ντεκάρτ τον μνημειώδη *Λόγο περί της Μεθόδου* (1637). Για τον ίδιο, «η αλήθεια, ακόμα και η ανώτερη όλων, η φιλοσοφική, δεν αποτελεί προνόμιο των λίγων ή των μυημένων, αλλά είναι εγγενής στην ανθρώπινη φύση». Το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι μια ορθολογική ύπαρξη, συνεπάγεται ότι κατανοεί τον εαυτό του και την πραγματικότητα που τον περιστοιχίζει με βάση λογικούς συνειρμούς, έχει έμφυτη την ικανότητα να διεξάγει λογικά συμπεράσματα (Morgenthau 2011 [1946]: 119). Και ενώ, σύμφωνα με τον Καρτέσιο, αλήθεια δεν απαιτεί ένα εσωτερικό φως, ωστόσο η κουλτούρα και η παιδεία μας επιτάσσουν να συμβουλευόμαστε τους επαΐοντες παρά να υιοθετούμε αυθαίρετες, μη επιστημονικές απόψεις. Παραδείγματος χάριν, παραδεχόμαστε ότι η γη γυρίζει γιατί το τεκμηρίωσε ο Γαλιλαίος Γαλιλέι, ότι η δημιουργία του ανθρώπου ήταν εξελικτική γιατί το απέδειξε ο Κάρολος Δαρβίνος, ότι οι πράξεις μας παρακινούνται από το υποσυνείδητο γιατί το θεμελίωσε ο Σίγκμουντ Φρόυντ και ότι ο χρόνος είναι σχετικός γιατί το επικύρωσε ο Άλμπερτ Αϊνστάιν. Θεωρείται, εσφαλμένα κατά τον Χούσερλ, ότι οι επιστήμες αποτελούν το ασφαλέστερο μέσο για την κατανόηση του κόσμου, οπότε συνιστούν την πυξίδα του ανθρώπου για να πορεύεται στη ζωή. Υπό αυτή την οπτική, τόσο οι επιστήμονες, όσο και ο κοινός νους, επηρεάζονται από τις θεωρητικές κατασκευές σε σημείο οι τελευταίες να κατευθύνουν τη σκέψη (Berger L. & Luckmann 2003 [1966]: 50) και το βλέμμα, να κυβερνούν τα μυαλά (Γκόφας – Τζιφάκης 2017: 21). Για παράδειγμα η αντίληψη ότι το διεθνές σύστημα είναι άναρχο και οι χώρες δρουν βάσει εθνικών

συμφερόντων καθοδηγεί τις πολιτικές επιλογές των κρατών. Κατά βάση ο ρεαλισμός κατευθύνει τις πολιτικές των χωρών. «Τα κράτη θεωρούν ότι τα άλλα κράτη είναι δυνητικά επικίνδυνα» (Mearsheimer 2001: 80) και να πέφτουν στην παγίδα του διλήμματος της ασφάλειας υπερδιπλασιάζοντας το κόστος εξοπλισμών τους.

Το γεγονός ότι οι Διεθνείς Σχέσεις, ως κοινωνική επιστήμη, μεθοδολογικά συντάχθηκαν στα πρότυπα των φυσικών επιστημών (Carr 2011 [1939]: 30-31) δεν προκαλεί εντύπωση. Ο άνθρωπος μέσω της επισταμένης μελέτης του φυσικού κόσμου κατάφερε και έγινε «κύριος και κάτοχος της φύσης» (Descartes 1976 [1637]: 177) οπότε η επιστήμη έφτασε στο σημείο «να θεωρείται μια θεά ενθρονισμένη και ακίνητη πάνω από ανθρώπους και από πράγματα» (Morgenthau 2011 [1946]: 145). Ο άνθρωπος, αφού με επιτυχία κυριάρχησε στον φυσικό κόσμο, κατ' αντιστοιχία θέλησε να εφαρμόσει την επιστημονική μέθοδο σε κάθε πολύπλοκο ζήτημα. «Εξακολούθησε να ψάχνει με αμείωτο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφική λίθο, για τη μαγική φόρμουλα η οποία εφαρμοζόμενη μηχανιστικά θα υποκαταστήσει τις αβεβαιότητες» (Morgenthau 2011 [1946]: 94). Η αντίληψη ότι η επιστήμη αποτελεί πανάκεια (Morgenthau 2011 [1946]: 17) οδήγησε στην ανάδειξη της φυσικής ως πρότυπο για κάθε επιστήμη και την επιστήμη γενικά ως το ύψιστο ιδεώδες (Chalmers 2004 [1978]: XXIII).

Κάθε επιστήμη που αξιώνει να αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοια, αρχικά οφείλει να προσδιορίζει το αντικείμενο που εξετάζει. Στις Διεθνείς Σχέσεις, το πεδίο μελέτης δεν είναι αυτονόητο, καθώς προκύπτει μέσω αντιθετικών ζευγών, όπως «Διεθνές - Εθνικό» ή «Εσωτερικό - Εξωτερικό» (Battistella et al. 2019: 10). Αυτά τα αντιθετικά ζεύγη αναδεικνύουν τη σύνθετη φύση του κλάδου, όπου τα όρια μεταξύ του τι αποτελεί αντικείμενο μελέτης είναι συχνά ρευστά. Για παράδειγμα, η εξωτερική πολιτική των κρατών επηρεάζεται από εσωτερικές πολιτικές διεργασίες, οικονομικές κρίσεις, κοινωνικές αναταραχές ακόμα, αξίες και ιδέες γεγονός που αναγκάζει τον επιστήμονα να εξετάζει σημαντικό όγκο μεταβλητών και να επεκτείνει την μελέτη του σε πλήθος πεδίων.

Ιστορικά, οι άνθρωποι οργάνωναν την πολιτική τους ζωή με πολλούς τρόπους (Newton & Van Deth 2009: 18). Το σύγχρονο Κράτος, όπως το γνωρίζουμε, εμφανίστηκε στην Ευρώπη τον 15ο αιώνα και εδραιώθηκε με την Ειρήνη της Βεστφαλίας, μέσω της οποίας συστάθηκε ένα διεθνές σύστημα νομιμοποιημένων κυρίαρχων Κρατών (Heywood 2011: 204) που διατηρούν μεταξύ τους οργανωμένες και συστηματικές σχέσεις. Η συχνότητα των σχέσεων ήταν πλέον τέτοια ώστε στους υπολογισμούς του κάθε Κράτους να λαμβάνεται

υπόψη η αντίδραση των υπολοίπων, η συμπεριφορά του ενός επιφέρει αντιδράσεις στα υπόλοιπα ή σε όλο το σύστημα (Battistella et al. 2019: 16). Οι Διεθνείς Σχέσεις έχουν, σύμφωνα με τον Μπουλ, ως αντικείμενο τις οριζόντιες, τακτικές σχέσεις μεταξύ κυριάρχων Κρατών (Bull 2007 [1977]: 45). Τα Κράτη απολαμβάνουν εσωτερικής και εξωτερικής κυριαρχία όπου η πρώτη σημαίνει υπεροχή έναντι οποιασδήποτε άλλης αρχής εντός της επικράτειας και η δεύτερη συνίσταται στην ικανότητα του Κράτους να ενεργεί ως ανεξάρτητος και αυτόνομος δρών στις παγκόσμιες υποθέσεις (Heywood 2011: 209). Η έννοια της κυριαρχίας, δηλαδή το γεγονός ότι δεν υπάρχει εξουσία υπερκείμενη των Κρατών, έχει ως αποτέλεσμα να επικρατεί στο διεθνές στερέωμα, με βάση την ορολογία του Τζον Λοκ, η «κατάσταση της φύσης» ή με σημερινούς όρους το διεθνές σύστημα είναι άναρχο.

Αφού προσδιοριστεί το αντικείμενο, ακολουθεί η αναζήτηση της κατάλληλης προσέγγισης που απαιτείται για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Μετά το ερώτημα «Τι;» (οντολογία) έρχεται το «Πώς;» (επιστημολογία) (Battistella et al. 2019: 312). Η επιστημονική μέθοδος θεμελιώθηκε από τον Φράνσις Μπέικον (1561–1626) και τον Γαλιλαίο (1564–1642), ο οποίος, στο έργο του Ο Αναλυτής το 1623, έγραψε: «Η φιλοσοφία (ή αλλιώς η Φυσική Επιστήμη) είναι γραμμένη σε ένα μεγάλο βιβλίο: το σύμπαν, το οποίο είναι διαρκώς ανοιχτό μπροστά μας. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να το κατανοήσει αν δεν μάθει τη γλώσσα και δεν αποκωδικοποιήσει το αλφάβητο με το οποίο είναι γραμμένο. Αυτή η γλώσσα είναι τα μαθηματικά και το αλφάβητο αποτελείται από γεωμετρικά σχήματα, όπως τρίγωνα και κύκλους, που χωρίς αυτά δεν μπορεί κανείς να διαβάσει ούτε μία λέξη. Χωρίς αυτά, είναι σαν να περιπλανιέται κάποιος σε έναν σκοτεινό λαβύρινθο» (Πελεγρίνης 2009: 797). Η ουσιαστική όμως επανάσταση σημειώθηκε με τη δημοσίευση του *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (1687) του Ισαάκ Νεύτωνα (Μπαλτάς 2023: 18) καθώς με αυτό το έργο τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη της φυσικής, επιφέροντας μια τεράστια αλλαγή στην μελέτη και την κατανόηση του φυσικού κόσμου. Επιπροσθέτως, έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας.

Κατά τον 19ο αιώνα, συντελέστηκε πλήρης ανασύνταξη των επιστημονικών μεθόδων, οδηγώντας σε μια νέα θεώρηση βασισμένη στα πρότυπα των φυσικών επιστημών. Η Χημεία αποδεσμεύθηκε από την αλχημεία και αναδείχθηκε σε αυτόνομη επιστήμη. Η Ψυχολογία απέκτησε πειραματική βάση, ενώ η Εθνολογία και η Ανθρωπολογία προσανατολίστηκαν στην επιστημονική μελέτη του ανθρώπου. «Ο θετικισμός προήγαγε μια φυσιοκρατικού

τύπου στάση όπου στο πνεύμα της ενότητας των επιστημών, η επιστημονική έρευνα, ανεξάρτητα από το αντικείμενό της, ανεξάρτητα αν πρόκειται για μήλα, πλανήτες, πέτρες, βατράχια ή έλλογα όντα, οφείλει να τα εξηγεί βασιζόμενη στο ίδιο πρότυπο, των φυσικών επιστημών» (Μπαλτάς 2023: 46-47). Η θεωρία πρέπει να πληροί δύο προϋποθέσεις: να ερμηνεύει τα γεγονότα (εμπειρική συνθήκη) και να προκύπτει λογικά από τις αρχές της (λογική συνθήκη) (Battistella et al. 2019: 30-31).

Το βασικό αξίωμα του θετικισμού και της φυσιοκρατικής προσέγγισης στις διεθνείς σχέσεις είναι ότι υπάρχει μια εξωτερική πραγματικότητα (Γκόφας – Τζιφάκης 2017: 118), διέπυσα από αντικειμενικούς νόμους (Morgenthau 2011 [1946]: 52), οι οποίοι λειτουργούν ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες επιθυμίες ή τις προθέσεις των δρώντων (Μπαλτάς 2023: 21). Θεωρούν δεδομένη την ύπαρξη κανονικοτήτων στο διεθνές στερέωμα (Μακρής 2002: 32) και επιστήμονες οφείλουν να τις εντοπίσουν με τη χρήση των κατάλληλων μεθόδων και γνωστικών εργαλείων. Η ρεαλιστική προσέγγιση βασίζεται σε αντικειμενικά δεδομένα, κυρίως υλικές μεταβλητές, με έμφαση στην ισχύ, και δη τη στρατιωτική (Γκόφας – Τζιφάκης 2017: 71), ενώ οι φιλελεύθεροι εστιάζουν σε θεσμούς, στο διεθνές δίκαιο και στη συνεργασία μέσω του εμπορίου και της οικονομικής αλληλεξάρτησης. Η θεμελιώδης αρχή του θετικισμού, που αποτελεί τη βάση τόσο του ρεαλισμού όσο και του φιλελευθερισμού, είναι η διάκριση μεταξύ αντικειμενικής πραγματικότητας και του σκεπτόμενου υποκειμένου, που μέσω της λογικής και της μεθόδου διαμορφώνει θεωρητικές εικόνες (Μακρής 2002: 32).

Ο θετικισμός υποστηρίζει ότι η έγκυρη γνώση πρέπει να είναι αντικειμενική και θεμελιωμένη και κατά συνέπεια η επιστημονική γνώση θεωρείται αξιόπιστη επειδή είναι αντικειμενικά αποδεδειγμένη (Chalmers 2004 [1978]: 1). Αυτό το πρότυπο υιοθετήθηκε ευρέως από τις επιστήμες (Battistella et al. 2019: 31), που επιδίωξαν να αποκτήσουν το κύρος και την εγκυρότητα των φυσικών επιστημών. Από επιστημολογικής άποψης πρότυπο επιστήμης αποτέλεσε η μετά Γαλιλαίο Φυσική, η οποία βασίζεται σε δύο πυλώνες: την παρατήρηση και το πείραμα. Σύμφωνα με τον Κλοντ Μπερνάρ στο έργο του *Εισαγωγή στη μελέτη της πειραματικής Ιατρικής* (1865), η μεταγαλιλαϊκή Φυσική ενσωματώνει όλα τα στάδια της έρευνας: ενδελεχή παρατήρηση του αντικειμένου, συλλογή και ταξινόμηση δεδομένων, διατύπωση αρχικών υποθέσεων, πειραματική επαλήθευση, μαθηματικοποίηση, και διατύπωση νόμων και αρχών με χαρακτηριστικά τη βεβαιότητα, την εγκυρότητα, την ακρίβεια και τη σαφήνεια. Η θετικιστική προσέγγιση στις Διεθνείς Σχέσεις αποσκοπεί στη

δημιουργία γενικών νόμων που εξηγούν και προβλέπουν τα φαινόμενα στον διεθνή χώρο. Μέσω της υιοθέτησης εμπειρικών και ποσοτικών μεθόδων, οι θεωρητικοί του κλάδου επιχειρούν να μετατρέψουν τη μελέτη της διεθνούς πολιτικής σε επιστήμη, εφαρμόζοντας τις αρχές της θετικιστικής σκέψης. Παρά τη σημαντική συμβολή του θετικισμού στην εδραίωση επιστημονικών προτύπων στις Διεθνείς Σχέσεις, εναλλακτικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπως ο κονστρουκτιβισμός, αμφισβητούν τη μονοδιάστατη εξάρτηση από την εμπειρική παρατήρηση και τον άκραιο αντικειμενισμό. Δίνοντας έμφαση στον ρόλο των υποκειμενικών αντιλήψεων, των κοινωνικών κατασκευών και των πολιτισμικών πλαισίων στη διαμόρφωση της διεθνούς πολιτικής, θεωρητικοί όπως ο Νικόλας Βεντ, ο Νικόλας Ονάφ και ο Τζον Ράγκι υποστηρίζουν ότι η πραγματικότητα δεν είναι αντικειμενικά δεδομένη, αλλά αναδεικνύεται μέσα από τις αλληλεπιδράσεις των δρώντων. Ενώ ο θετικισμός επιδιώκει την συναγωγή γενικών νόμων, ο κονστρουκτιβισμός επικεντρώνεται στην κατανόηση του διεθνούς συστήματος. Αυτή η διάκριση αναδεικνύει τη θεωρητική ποικιλομορφία του κλάδου, αποκαλύπτοντας ότι καμία μεθοδολογική προσέγγιση δεν μπορεί από μόνη της να συλλάβει την πολυπλοκότητα των Διεθνών Σχέσεων. Αντίθετα, η ενσωμάτωση διαφορετικών επιστημολογικών προσεγγίσεων προσφέρει μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του αντικειμένου.

Σύμφωνα με το θετικιστικό μοντέλο, η γνώση πρέπει να βασίζεται στην αισθητηριακή αντίληψη, δηλαδή να επαληθεύεται στον πραγματικό κόσμο, να αποτυπώνει αποκλειστικά την εμπειρία και να εδραιώνεται σε αυτήν (Μπαλτάς 2023: 31). Στη Φυσική ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού αποτελεί η λειτουργία του ηλιακού συστήματος. Ο ήλιος ανατέλλει πάντοτε από την ανατολή και δύει πάντα στη δύση, ανεξάρτητα από τη βούληση ή της σκέψης των δρώντων, και πέρα από την εκάστοτε ερμηνευτική θεωρία. Ακόμα και στην απίθανη περίπτωση που μια θεωρία απολήξει σε αντίθετο αποτέλεσμα, θα διαψευσθεί στην πράξη. Οι θεωρίες των φυσικών επιστημών εξηγούν νόμους με αυστηρούς όρους αιτιότητας, αλλά η έννοια του νόμου δεν μπορεί να μεταφερθεί αδιακρίτως στις κοινωνικές επιστήμες και στις διεθνείς σχέσεις. Ο κοινωνικός κόσμος και το διεθνές σύστημα επεκτείνονται στον χώρο των αξιών, του πολιτισμού, των συμφερόντων και της ανθρώπινης φύσης. Αυτά τα στοιχεία καθιστούν τα φαινόμενα μη προβλέψιμα, καθώς δεν υπόκεινται σε μια μηχανιστική αρχή δράσης-αντίδρασης, όπως συμβαίνει στις φυσικές επιστήμες. Ειδικότερα, η βασική μαθηματική αρχή ότι «όμοιοι λόγοι φέρουν όμοια αποτελέσματα» μπορεί να εφαρμοστεί

όταν ο επιστήμονας ασχολείται με άψυχα αντικείμενα, όπου ένα αίτιο έχει ένα συγκεκριμένο αιτιατό. Στις κοινωνικές επιστήμες, όμως, και στις διεθνείς σχέσεις, τα αίτια δεν οδηγούν σε μοναδικά αποτελέσματα: ένα συγκεκριμένο αίτιο μπορεί να επιφέρει άπειρες πιθανές εκβάσεις, ενώ το ίδιο αποτέλεσμα μπορεί να προκύψει από άπειρες διαφορετικές αιτίες (Morgenthau 2011 [1946]: 124). Εκεί όπου κυριαρχεί η ανθρώπινη δράση και διάδραση, η αντίδραση δεν μπορεί να είναι ούτε προβλέψιμη ούτε μετρήσιμη, λόγω της πολυπλοκότητας και της διυποκειμενικότητας που χαρακτηρίζουν τον ανθρώπινο κόσμο.

Ο ρεαλισμός απαντά αυστηρά και ξεκάθαρα στην ερώτηση «Τι είναι;» Όταν το κανονιστικό περιεχόμενο δεν δύναται να προκύψει μέσω της αισθητηριακής αντίληψης, τότε απλώς απορρίπτεται (Wight 2010 [1991]: 26-27). Κατά συνέπεια, οι μεταφυσικοί όροι κρίνονται ως μη επιστημονικοί και δεν έχουν θέση σε κλάδους που φιλοδοξούν να φέρουν την επιστημονική ταυτότητα. Όπως αναφέρει ο Ρούντολφ Κάρναπ στο έργο του Η λογική κατασκευή του κόσμου «οι μεταφυσικές προτάσεις δεν είναι ούτε αληθείς, ούτε ψευδείς, ούτε αβέβαιες, ούτε αβέβαιες, είναι προτάσεις άνευ νοήματος, είναι ψευδοπροτάσεις που περιέχουν έννοιες οι οποίες δεν αναφέρονται πουθενά» (Carnap 2002 [1928]: 296). «Πρόκειται για λέξεις που δεν δύναται να αναλυθούν σε περαιτέρω λέξεις, οι οποίες να συνδέονται μεταξύ τους με εμπειρικούς όρους. Παραδείγματα εννοιών που δεν μπορούν να επαληθευτούν εμπειρικά, ούτε είναι δυνατό να βρεθούν συνθήκες που να τις καθιστούσαν αληθείς είναι οι λέξεις «Θεός», «ιδέα», «μη-ον», «θρησκεία», «Κράτος», «ήθη» κ.ά. Οι εν λόγω έννοιες είναι απόρροια ψυχολογικών διαδικασιών και μόνο μέσω τέτοιων διεργασιών το αντικείμενο φανερώνεται στη συνείδηση» (Carnap 2002 [1928]: 130). Βάσει αυτού η ρεαλιστική προσέγγιση απορρίπτει έννοιες όπως λόγου χάρη η «ηθική» ως μη επαληθεύσιμες και, κατά συνέπεια, μη επιστημονικές.

«Είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου να αναζητά τις αιτίες των φαινομένων» (Bernard 1984 [1865]: 123) ωστόσο, οι φυσικές επιστήμες επικεντρώνονται στο πώς. Ο επιστήμονας όταν ανακαλύψει ότι το νερό προκύπτει από την ένωση δύο μερών υδρογόνου και ενός οξυγόνου έχει φτάσει στο ανώτερο σημείο γνώσης, δεν δύναται να δώσει απάντηση στο γιατί (Bernard 1984 [1865]: 124). Μπορεί να δημιουργήσει στο εργαστήριό του νερό αλλά δεν μπορεί να πει γιατί χρειάζονται δύο μέρη υδρογόνου και όχι τρία ή γιατί υπάρχει νερό, ή παραφράζοντας τη φράση του Μάρτιν Χάιντεγκερ «γιατί να υπάρχει νερό και όχι τίποτε;». Ο επιστήμονας δεν θα κάνει ποτέ Μεταφυσική γιατί δεν του

χρειάζεται (Heidegger 2010 [1953]: 37). Δεν θα αναρωτηθεί ποτέ «ποιος λόγος θεμελιώνει το νερό;», «από ποιο λόγο προκύπτει και σε ποιο λόγο βασίζει την ύπαρξη του νερού;» Ο Χάιντεγκερ επισημαίνει ότι η επιστήμη όντας δομημένη πάνω σε αυστηρά κανονιστικά πλαίσια, στερείται αυτόνομης δημιουργική ικανότητα (Heidegger 2010 [1953]:45), μιας ικανότητας που ο φυσικός επιστήμονας δεν χρειάζεται, αλλά είναι ζωτικής σημασίας για τις Επιστήμες του Πνεύματος. Ωστόσο, η αυστηρή επιστημολογική βάση και η απαξίωση κάθε μεταφυσικής έννοιας από τη ρεαλιστική σχολή σκέψης κατακρίνεται από ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις στις Διεθνείς Σχέσεις, όπως κονστρουκτιβισμός που πρεσβεύει ότι πέρα από τα μετρήσιμα στοιχεία και τα μη μετρήσιμα είναι θεμελιώδη για την κατανόηση των διεθνών σχέσεων και ακολουθεί πιο ολιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις.

Οι φυσικές επιστήμες, πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε το σύνολο του επιστημονικού οικοδομήματος και των οποίων οι μέθοδοι υιοθετήθηκαν ευρέως, χαρακτηρίζονται από ουδετερότητα και ακρίβεια, καθώς στηρίζονται σε αυστηρά μετρήσιμες αρχές που είναι πάντα απλές και αφηρημένες (Morgenthau 2011 [1946]: 22). Όπως παρατηρεί η Δήμητρα Χριστοπούλου στην εισαγωγή της στο *Μαθηματικά και Φιλοσοφία* του Τζιάν-Κάρλο Ρότα, κατά τη συγκρότηση του φυσικού αντικειμένου αφαιρείται ένα μέρος της ουσίας του, παραμένουν μόνο οι ιδιότητες που μπορούν να ποσοτικοποιηθούν και να μαθηματικοποιηθούν (Rota 2015 [1990]: 65). Έτσι όμως, σύμφωνα με τον Όιγκεν Φινκ διαμορφώνεται ένας επιστημονικός κόσμος που περιορίζεται αυστηρά σε έναν κόσμο *res corporea* (Fink 1974 [1930-1939]: 207), όπου τα υλικά αντικείμενα αναλύονται σε δομές ατόμων, οι μυρωδιές γίνονται μόρια εν κινήσει, τα συναισθήματα εγκεφαλικές λειτουργίες και ούτω καθεξής. Αντίθετα, τα κοινωνικά φαινόμενα έχουν εντελώς διαφορετική σύσταση από τα φυσικά και δεν μπορούν να υποστούν συνεχείς αφαιρέσεις χωρίς να απωλέσουν θεμελιώδη χαρακτηριστικά τους. Όπως διερωτάται ο Βεντ στο *Quantum Mind and Social Science*: «Αν υποθέσουμε ότι ένας εξωγήινος είχε τη δυνατότητα να παρατηρεί τη Γη με εξειδικευμένα όργανα που καταγράφουν την κίνηση δισεκατομμυρίων ατόμων, χωρίς όμως να έχει πρόσβαση στις σκέψεις ή στις κοινωνικές δομές, θα μπορούσε άραγε να κατανοήσει την πολυπλοκότητα του κοινωνικού κόσμου;» (Wendt 2015: 23).

Στον εμπειρισμό κυριαρχεί η αντικειμενική σκέψη, πράγμα που σημαίνει ότι η συνείδηση συνδέεται με το αντικείμενο μόνο όταν επηρεάζεται αιτιακά από αυτό (Μουρίκη 2009: 402). Ωστόσο, κατά τον Χούσερλ, η συνείδηση είναι πάντα προσανατολισμένη ή

αποβλέπουσα σε κάτι. Ακόμα και όταν δεν επηρεάζεται αιτιακά από το αντικείμενο, είναι πάντοτε συνείδηση τινός — δηλαδή, υφίσταται πάντα ένα αντικείμενο είτε αυτό είναι πραγματικό, φανταστικό, ή αδύνατο (Zahavi 2010: 34). Έτσι, η συνείδηση δεν συνδέεται μόνο αιτιακά με το αντικείμενο, αλλά προσανατολίζεται ή αναφέρεται σε αυτό, καθιστώντας την ενεργητική και όχι παθητική. Η αντικειμενιστική ερμηνεία, κατά τον Χούσερλ, είναι ιδιαίτερα περιοριστική. Τα αντικείμενα που περιβάλλουν τον άνθρωπο είναι ελάχιστα σε σχέση με όλα όσα μπορεί να έχει συνείδηση. Κάποιος μπορεί να αναλογίζεται πραγματικά ή ανύπαρκτα Κράτη, τόπους που έχει επισκεφτεί, αλλά και φανταστικούς χώρους. Για παράδειγμα, μπορεί να φέρει στη μνήμη του τη Γιουγκοσλαβία, η οποία δεν υφίσταται πια ως Κράτος, αλλά την είχε επισκεφτεί τη δεκαετία του 1980 (ενθύμηση), ή την Αρχαία Ελλάδα, για την οποία κανείς δεν διατηρεί ζωντανές αναμνήσεις από την εποχή του Περικλή (495–429 π.Χ.) (φαντασία). Ομοίως, μπορεί να φανταστεί το φανταστικό νησί της Ουτοπίας του Τόμας Μορ, με μήκος 230 χιλιόμετρα και σχήμα ημισελήνου (More 2023 [1516]: 111), ή τη Χώρα του Ποτέ του Πίτερ Παν. Επιπλέον, μπορεί να φέρει στο νου του την Αρχή του Αποχρώντος Λόγου (Αναλυτικά Ύστερα, 71 β' -9), την τετραγωνική ρίζα του 5 ή έναν μονόκερο. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, παρόλο που τίποτα από αυτά δεν έχει επηρεάσει αιτιακά τη συνείδηση, το υποκείμενο δεν σκέφτεται το κενό ή το τίποτα. Αντίθετα, σκέφτεται κάτι. Η συνείδηση συνεχίζει να αναφέρεται σε αντικείμενα — ακόμη κι αν αυτά είναι φανταστικά ή μη πραγματικά (Zahavi 2010: 35). Η αποβλεπτικότητα παραμένει ενεργή ακόμα και για τα απόντα, τα ιδεατά ή μεταφυσικά, τα αδύνατα ή μελλοντικά αντικείμενα. Σύμφωνα με τον Χούσερλ, το μεγαλύτερο μέρος της γνώσης παραμένει αντικείμενο, στόχος κενών αποβλέψεων, παρά πληρώσεων ή αισθητηριακών αντιλήψεων (Sokolowski 2003: 40).

Από αυτό δεν θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Χούσερλ απορρίπτει την αντικειμενική θεώρηση και πριμοδοτεί την υποκειμενική. Εξίσου λανθασμένη, κατά θεμελιωτή της φαινομενολογίας, είναι και η υποκειμενιστική ερμηνεία. Σε αυτήν την περίπτωση, κάθε αντικείμενο θα αποτελούσε μια ατομική δημιουργία εκείνου που το σκέφτεται, οδηγώντας σε έναν απόλυτα προσωπικό, ιδιωτικό κόσμο, τελείως κλειστό και απομονωμένο. Η ταυτότητα του αντικειμένου δεν εξαρτάται από τη συνείδηση που κατευθύνεται προς αυτό (Zahavi 2010: 36), καθώς τότε δύο διαφορετικά υποκείμενα δεν θα μπορούσαν ποτέ να αντιληφθούν το ίδιο αντικείμενο. Τα αντικείμενα της συνείδησης δεν είναι απλώς υποκειμενικά κατασκευάσματα, αλλά έχουν μια αντικειμενική διάσταση που

υπερβαίνει τη στενή αντίληψη του υποκειμενισμού. Σύμφωνα με τον Χούσερλ, η υποκειμενικότητα (συνείδηση) και η αντικειμενικότητα (φύση) δεν αποτελούν δύο ξέχωρες πραγματικότητες, από τις οποίες ο καθένας μπορεί να επιλέξει κατά βούληση. Η μία δεν δύναται να υπάρξει χωρίς την άλλη. Και οι δύο συνιστούν τον κόσμο-της-ζωής, ιδωμένο από δύο διαφορετικές οπτικές (στάσεις). Η μία αναγνωρίζει την παντού μαθηματικοποιημένη φύση και τη φυσική διάσταση του κόσμου, ενώ η άλλη τα πρόσωπα εντός μιας εγωλογικής κοινότητας. Και οι δύο είναι εξίσου φυσικές και έγκυρες (Κόντος – Κακολύρης 2022: 9). Το πρόβλημα, για τον Χούσερλ, προκύπτει όταν η πρώτη αξιώνει εχέγγυα απόλυτης εγκυρότητας, οδηγώντας στη νατουραλιστική στάση (Κόντος 2011: 30-33), με την οποία επέρχεται μια κατάσταση αυτο-λήθης του Εγώ.

#### **Δ. Μετατροπή της συνείδησης σε πράγμα**

Από τον 18ο αιώνα, η αξιοποίηση των εξειδικευμένων γνώσεων της Ανατομίας και της Φυσιολογίας της Ιατρικής, δηλαδή η επισταμένη μελέτη του «υλικού» στοιχείου της ανθρώπινης ύπαρξης, οδήγησε στην ανάπτυξη της «φυσικής» Επιστήμης του Ανθρώπου (Κατσιμάνης-Ρούσσο 1984: 237). «Σταδιακά, εγκαταλείπεται ο καρτεσιανός δυισμός, ο οποίος αντιτάχθηκε στον εμπειρικό επιστημονισμό, υποστηρίζοντας ότι το εκτατό πράγμα (*res extensa*) υπόκειται στους φυσικούς νόμους, ενώ το πράγμα που σκέφτεται (*res cogitans*) διέπεται από τον ορθό, μαθηματικοποιημένο λόγο» (Μπαλτάς 2023: 34-35). Η σημαντικότερη όμως επανάσταση επέρχεται με τη δημοσίευση του βιβλίου του Κάρολου Δαρβίνου *Η καταγωγή των ειδών*, όπου περιγράφει τον άνθρωπο με όρους αμιγώς φυσικών επιστημών και αναπτύσσει την υπόθεση της φυσικής επιλογής και της «επιβίωσης του ισχυρότερου», που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στις Διεθνείς Σχέσεις για να περιγράψει το άναρχο Διεθνές Σύστημα (Wight 2010 [1991]: 25). Το εν λόγω έργο αποτελεί τομή στην φιλοσοφία αλλά και στην ιστορία των επιστημών. Αυτό διότι ο άνθρωπος μετέτρεψε τον ίδιο του τον εαυτό σε αντικείμενο μελέτης, εφαρμόζοντας τη μέθοδο των φυσικών επιστημών στον ίδιο του τον εαυτό του (Κατσιμάνης-Ρούσσο 1984: 237). Έκτοτε οι Ανθρωπιστικές Επιστήμες, οι Επιστήμες του Πνεύματος, συλλήβδην οι επιστήμες, συντάχθηκαν με αυτό το πρότυπο. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Χούσερλ, οι Επιστήμες του Ανθρώπου δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν ότι η συνείδηση δεν επιδέχεται περιγραφή με φυσικαλιστικούς όρους (Κόντος 2011: 29).

Η φυσικοποίηση της συνείδησης εγκυμονεί έναν πολύ σημαντικό κίνδυνο: την μετατροπή του ανθρώπου σε «αυτόματο», για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Καρτέσιου. Ο Μόργκεντάου δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα αυτού του «αυτόματου»: «Ο άνθρωπος ανταποκρίνεται στις κοινωνικές καταστάσεις με τον ίδιο πάντα τρόπο. Όταν προκύπτει μια κατάσταση η οποία στο μυαλό του έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με τις προηγούμενες, τότε αντιδρά με τον ίδιο τρόπο. Το μυαλό, μόλις ταυτοποιήσει μια συγκεκριμένη κατάσταση, εφαρμόζει το κατάλληλο πρότυπο από αυτά που έχει στη διάθεσή του. Ουσιαστικά, το ανθρώπινο μυαλό, εξοικονομώντας ενέργεια, δεν εξετάζει εκ νέου κάθε κατάσταση που προκύπτει, ούτε τον κατάλληλο τρόπο δράσης» (Morgenthau 2018 [1948]: 56).

Αναμφίβολα, ο άνθρωπος αποτελεί ενδόκοσμο, εμπειρικό ον. Αναμφισβήτητα, οι κρίσεις, οι σκέψεις και η φαντασία απαιτούν έναν εγκέφαλο και ένα νευρικό σύστημα, και ακριβώς αυτό, τη γνωστική «μηχανή» μελετούν οι επιστήμες. Όμως, η συνείδηση για τον Χούσερλ δεν αποτελεί απλά και μόνο ένα εκτατό αντικείμενο, δεν είναι απλά ο εγκέφαλος. Η συνείδηση είναι ο φορέας της αποβλεπτικής ζωής, αποτελεί το κέντρο διάνοιξης, στο οποίο παρουσιάζονται τα φαινόμενα (Sokolowski 2003: 156). «Ο άνθρωπος είναι ο γνωσιακός κάτοχος του κόσμου. Δεν είναι μόνο εμπειρικό, αλλά και υπερβατολογικό ον, με τη μοναδική δυνατότητα να μορφοποιεί έλλογα τον εαυτό του και τον περίκοσμό του» (Husserl 1936: 41).

Η μετατροπή της συνείδησης σε πράγμα από τις επιστήμες δεν έμεινε χωρίς αντίλογο. Αναπτύχθηκε το ρεύμα της Ερμηνευτικής ως αντίπαλον δέος του θετικισμού, όπου σε ρητή αντιπαράθεση προς την ενότητα των επιστημών, οι εκπρόσωποί του, όπως ο Βίλχελμ Ντίλταϊ, ο Χάινριχ Ρίκερτ, ο Βίλχελμ Βίντελμπαυτ κ.ά., σθεναρά υποστήριξαν ότι η ανθρώπινη συνείδηση δεν είναι εφικτό να περιγραφεί με όρους φυσικών επιστημών, ούτε καν να επωφεληθεί, τρόπο τινά, από την εν λόγω μεθοδολογία. Ο Ντίλταϊ χαρακτήρισε τις επιστήμες του ανθρώπου και τις επιστήμες του πνεύματος (Ιστορία, Ανθρωπολογία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία και Φιλοσοφία) ως «πνευματικές» και τις διαχώρισε ρητά από τις «φυσικές» (Φυσική, Χημεία, Βιολογία). Αυτό διότι, σύμφωνα με τον Γερμανό φιλόσοφο, πραγματεύονται βιώματα του Εγώ και συνειδησιακές καταστάσεις, τα οποία χρίζουν πρωτίστως κατανόησης και δευτερευόντως δύνανται να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης. Η κατανόηση αποτελεί ερμηνευτική διαδικασία των υποκειμενικών βιωμάτων και του νοήματος που αποδίδουν οι άνθρωποι στις εμπειρίες τους, ενώ οι φυσικές επιστήμες επιδιώκουν τη νομολογική εξήγηση μέσω της αιτιότητας. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου και οι

Επιστήμες της Φύσης δεν είναι δυνατό να κάνουν χρήση των ίδιων μεθοδολογικών εργαλείων. «Τη ζωή την κατανοούμε και τη φύση την εξηγούμε», δίδασκε ο Ντίλταϋ (Κατσιμάνης-Ρούσσοσ 1984: 237).

## Κεφάλαιο 2: Αντι-φυσιοκρατική προσέγγιση

### Α. Επιστροφή «στα ίδια τα πράγματα»

Σύμφωνα με τον Χούσερλ, οι επιστήμες αποτελούν επιμέρους οντολογίες. Κάθε επιστήμη, από τη δική της σκοπιά, επικεντρώνεται σε μια και μόνο διάσταση του αντικειμένου που μελετά, αποκαλύπτοντας μονάχα μια πτυχή του (Husserl 2011 [1936]): 43). Παράλληλα, καταπιάνονται με προηγμένα τεχνικά ζητήματα (Zahavi 2010: 253), οδηγώντας συχνά σε μια υπερανάλυση που, όπως παρατηρείται, βλέπει το δέντρο αλλά χάνει το δάσος. Αυτή η απομονωμένη και εξαντλητική μελέτη οδηγεί στη συρρίκνωση του αντικειμένου, συσκοτίζοντάς το και καταδικάζοντάς το σε «αλαλία» (Housset 2002:14). Για να αποκαλυφθεί η αλήθεια των φαινομένων, κρίνεται απαραίτητο το «ακούειν» τα φαινόμενα, δηλαδή η εστίαση στο πώς αυτά δίνονται στην συνείδηση κατά την επαφή της με αυτά (Housset 2002: 15). Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μερλώ-Ποντύ, οι πρωταρχικές μας γνώσεις για πράγματα όπως το δέντρο, το λιβάδι και το ποτάμι, δεν προήλθαν από τη Γεωγραφία αλλά από το ίδιο το τοπίο (Merleau-Ponty 1998 [1945]: III). Αντίστοιχα, παραφράζοντας τον Λυοτάρ, η μελέτη του Κράτους δεν απαιτεί την δημιουργία ενός ιδεατού Κράτους μέσω της επιστήμης, αλλά την απροκατάληπτη περιγραφή του όπως αυτό το ίδιο βιώνεται από την συνείδηση (Lyotard 1999 [1954]: 5).

Στον πυρήνα του φαινομενολογικού στοχασμού, διαφαίνεται μια «απάρνηση της επιστήμης» όχι όμως με την έννοια της απαξίωσής της. Ο Χουσερλ ως μαθηματικός ποτέ δεν αντιτάχθηκε στις επιστήμες. Όμως, σύμφωνα με τον ίδιο, η κρίση των επιστημών έγκειται στο γεγονός ότι οι θεμελιακές αρχές τους απομακρύνθηκαν από το ιδεώδες της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας που ήταν μια παν-περιεκτική επιστήμη, μια επιστήμη της ολότητας των όντων, προσανατολισμένη στον άνθρωπο (Husserl 2011 [1936]): 44). Στην αρχαία Ελλάδα, εκεί όπου πρωτοανακαλύφθηκε ο Λόγος, και τέθηκαν τα θεμέλια της φιλοσοφικής

σκέψης, η Λογική αξιοποιήθηκε υποδειγματικά. Χωρίς να παίρνει το βλέμμα της από τα «πράγματα», συμπεριέλαβε την ανθρώπινη ύπαρξη και την εμπειρία της. Υποκείμενο και αντικείμενο συν-διαλέγονταν λογικά και ανταποκριτικά (Husserl 2011 [1936]: 101). Αντίθετα, ο Χούσερλ θεωρούσε ότι η επιστήμη της εποχής του ήταν από-ανθρωποποιημένη. Όπως παρατηρεί «Οι επιστήμες έχουν χρεοκοπήσει καθώς στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν αυτό που ο Γαλιλαίος αποκαλούσε το μεγάλο βιβλίο του σύμπαντος, [...] έχουν αποστρέψει το βλέμμα τους από το βιβλίο της ζωής. Η ζωή ανατέθηκε στην επιστήμη και η επιστήμη ξέχασε τη ζωή» (Husserl 1999a [1954]: 151-152).

Η φαινομενολογία αυτοκαθορίζεται ως αντι-φυσιοκρατική επιστήμη, υποστηρίζοντας ότι όλο το οικοδόμημα των επιστημών βασίζεται σε «πραγμάτα» που δίδονται με τρόπο προ-επιστημονικό και αυθεντικό (Sokolowski 2003: 155). Πριν από την πλήρη επιστημονικοποίηση των πάντων, οι άνθρωποι βίωναν έναν κόσμο οικείο (Κόντος – Κακολύρης 2022: 16). Από την εποχή του Γαλιλαίου και έπειτα, συντελείται μια άκρατη και συστηματική υποκατάσταση του αυτού του βιωμένου κόσμου, από έναν κόσμο επιστημονικών ιδεατοτήτων, και έτσι προκύπτει ένας κόσμος ά-κοσμος, στον οποίο οι άνθρωποι δεν είναι εφικτό να ζουν. Ο κόσμος, όπως τον παρουσιάζει η επιστήμη, είναι φτιαγμένος ερήμην του ανθρώπου, πρόκειται για έναν κόσμο μη-βιωμένο και μη-βιώσιμο. Η επιστήμη κατέστησε τον κόσμο της εμπειρίας, των χρωμάτων και των αρωμάτων έναν κόσμο αντικειμενικά διαρθρωμένο, δηλαδή αντικατέστησε τον οικείο κόσμο με μια κατασκευή. Μάλιστα, αυτόν τον κατασκευασμένο κόσμο, τον προβάλλει ως τον μόνο έγκυρο, και χαρακτηρίζει τον κόσμο εμπειρίας ως μη-επιστημονικό, υποκειμενικό και αναξιόπιστος (Zahavi 2010: 255). Κατά τον Μερλώ-Ποντύ: «Ο πραγματικός κόσμος περιγράφεται, οτιδήποτε άλλο είναι κατασκευή, δημιούργημα και επινόηση» (Merleau-Ponty (1998 [1945]): IV).

Ο Χούσερλ με την προτροπή για επιστροφή «στα ίδια τα πράγματα», δηλώνει την πρόθεση για αδιαμεσολάβητη από τις επιστημονικές στρεβλώσεις και κατασκευές, θέαση των πραγμάτων όπως αυτά είναι και όπως αυτά δίνονται στη συνείδηση. Ο Χάιντεγκερ, στο *Είναι και Χρόνος*, επισημαίνει ότι οι επιστήμες από τη στιγμή που απομονώνουν τα αντικείμενα της μελέτης τους, τα αλλοτριώνουν αλλά και αποξενώνονται από αυτά (Heidegger 1998 [1927]: 63). Για τον μεγάλο φιλόσοφο, «το μυστικό της πραγματικότητας δεν βρίσκεται στις μεγαλεπήβολες θεωρητικές κατασκευές, αλλά στα «μικρά πράγματα», τα

οποία αποκαλύπτουν την ουσία τους μέσα από τη φαινομενικότητά τους. Φαινομενολογία σημαίνει «αποφαίνεσθαι τα φαινόμενα» δηλαδή η συνείδηση επιτρέπει σε αυτό που δείχνεται να ιδωθεί αφ' εαυτού, έτσι όπως εμφανίζεται» (Heidegger 1998 [1927]: 73). Η φαινομενολογία παραμένει μια αντι-φυσιοκρατική προσέγγιση που επιδιώκει να επαναφέρει τον άνθρωπο στο επίκεντρο της ερευνητικής εμπειρίας.

## **B. Κονστρουκτιβισμός: κατασκευάζοντας τον κόσμο**

Η μετα-θετικιστική και αντι-φυσιοκρατική οπτική του κονστρουκτιβισμού εμφανίστηκε στο προσκήνιο στο τέλος του Ψυχρού Πολέμου καθώς οι παραδοσιακές θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων αντιμετώπιζαν κρίση. Αυτό διότι ο ρεαλισμός και ο νεορεαλισμός, προτάσσοντας τις υλικές δυνάμεις, την ισχύ και το εθνικό συμφέρον, δεν κατάφεραν να προβλέψουν ούτε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ούτε την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Σύμφωνα με τους κονστρουκτιβιστές, η ειρηνική μετάβαση και η νέα παγκόσμια τάξη που αναδύθηκε, ούτε προβλέφθηκαν ούτε εξηγήθηκαν επαρκώς από τις θεωρίες που εστίαζαν στη διαχρονική αναπαραγωγή του ανταγωνισμού και της ισορροπίας ισχύος. Ο κονστρουκτιβισμός υποστηρίζει ότι «δεν υπάρχει μια εξωτερική αντικειμενική πραγματικότητα, δεν υφίσταται ένας κόσμος εκτός της ανθρώπινης συνείδησης και επίγνωσης των πραγμάτων» (Ηρακλείδης 2019: 83). Δεν υπάρχει ένας κόσμος ανεξάρτητος πέρα από τους δρώντες, οι οποίοι τον δημιουργούν και τον αναπαράγουν διυποκειμενικά μέσω της καθημερινής τους δράσης (Γκόφας & Τζιφάκης 2017:118). Βάση αυτού ο κοινωνικός και πολιτικός κόσμος δεν νοούνται ανεξάρτητα από την συνείδηση (Jackson - Sørensen 2003:370). Επικριτές των ρεαλιστικών και φιλελεύθερων θεωριών επισημαίνουν ότι ο άκρατος αντικειμενισμός και η γραμμική ανάγνωση της ιστορίας παραβλέπουν μεγάλο μέρος του κοινωνικού πλούτου (Μακρής 2002:50).

Για τον Χούσερλ και τους κονστρουκτιβιστές, ο κοινωνικός κόσμος δεν μπορεί να μελετηθεί αυτόνομα, όπως τα φυσικά φαινόμενα. Σύμφωνα με τον Βεντ, τα Κράτη δεν είναι «μαύρα κουτιά» που λειτουργούν ανεξάρτητα από την κοινωνική πραγματικότητα (Wendt 2006 [1999]: 148, 196). Αντίθετα, η κατάλληλη μεθοδολογική προσέγγιση είναι η διυποκειμενική (Wendt (2006 [1999]): 160). Η ολιστική προσέγγιση του κονστρουκτιβισμού συνδυάζει ρεαλιστικά και ιδεαλιστικά στοιχεία. Κύριος στόχος της θεωρίας είναι να εξηγήσει

πώς συγκροτείται διεθνής πραγματικότητα, «δίνοντας μικρότερη έμφαση στις παραδοσιακές θεωρητικές κατηγοριοποιήσεις» (Wendt 2006 [1999]: 9 1).

Για τον Βεντ, το Κράτος αποτελεί μια φυσική οντότητα με υλική βάση καθώς διαθέτει έδαφος, στρατό, οικονομία, γραφειοκρατία και αναρίθμητα υλικής φύσης στοιχεία τα οποία είναι απαραίτητα για την ύπαρξή του (Wendt 2006 [1999]:139). Παρομοίως, για τον Χούσερλ, η κοινωνική πραγματικότητα που περιβάλλει τους ανθρώπους, αποτελείται από αντικείμενα που είναι πάντοτε «εκεί». Όμως, για τον Χουσερλ τα αντικείμενα δεν είναι ανεξάρτητα από τη συνείδηση που τα σκέφτεται (Zahavi 2010:152). Αντίστοιχα, για τον Βεντ τόσο τα πράγματα όσο και η κοινωνική πραγματικότητα συνδέονται άρρηκτα με τις σκέψεις και τις ιδέες των δρώντων (Jackson & Sørensen 2003:371). Οι ιδέες και οι αντιλήψεις παίζουν θεμελιώδη στον ρόλο στον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο γύρω τους. Επίσης, οι ιδέες συμβάλλουν στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων, οι οποίες δεν είναι έμφυτες αλλά κατασκευάζονται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες (Wendt 2006 [1999]: 140-141). Η φράση του Βεντ, «η αναρχία είναι αυτό που τα Κράτη την κάνουν να είναι», συνοψίζει τη δυναμική της κονστρουκτιβιστικής θεωρίας, η οποία απορρίπτει τις παραδοσιακές ντετερμινιστικές αντιλήψεις. Η κοινωνική πραγματικότητα είναι προϊόν αλληλεπίδρασης και διαπλάθεται συνεχώς μέσα από υποκειμενικές και διυποκειμενικές σχέσεις, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα του διεθνούς συστήματος.

Ωστόσο, ο Χούσερλ δεν κάνει λόγο για «κατασκευή» ούτε για «δόμηση» των εννοιών στην συνείδηση, αλλά για «συγκρότηση» (Zahavi 2010: 152). Ακόμα και τα απλά αντικείμενα δεν προκύπτουν ως κατασκευές της συνείδησης, πόσω μάλλον η κοινωνική, ή η διεθνής πραγματικότητα. Ο Χούσερλ ενδιαφέρεται για το πώς η συνείδηση αντιλαμβάνεται τον κόσμο που την περιβάλλει, πώς νοηματοδοτεί την πραγματικότητα και πώς βιώνει έναν κόσμο που είναι καθόλα υλικός, και επιτυγχάνει την αντικειμενική θεώρησή του χωρίς τη τη αρωγή των επιστημών.

## Κεφάλαιο 3: Διυποκειμενική συγκρότηση

### Α. Η αποβλεπτικότητα της συνείδησης

Η κεντρική θεωρία της φαινομενολογίας είναι η «αποβλεπτικότητα», η οποία, όπως είναι κρίσιμο να τονιστεί ότι, δεν αφορά τη θεωρία της πράξης, αλλά τη θεωρία της γνώσης. Εστιάζει στην ίδια τη συνείδηση (Sokolowski 2003:1). Κάθε συνειδησιακή ενέργεια, όπως η αντίληψη, η σκέψη, η κρίση, η φαντασία, η αμφιβολία, η ενθύμηση, κάθε εμπειρία, βίωμα είναι αποβλεπτικά δηλαδή αποτελούν συνείδηση τινός (Husserl 2002 [1931]: 73) ή εμπειρία τινός. Δεν υφίσταται «κενή», «άδεια» συνείδηση, πάντα κάθε συνείδηση είναι συνείδηση για κάτι (Husserl 2002 [1931]: 42), κατευθύνεται σε κάτι. Κάποιος δεν αγαπάει, δεν φοβάται, δεν βλέπει, δεν ακούει, δεν ονειρεύεται, δεν φαντάζεται απλώς, αλλά αγαπάει, φοβάται, βλέπει, ακούει, ονειρεύεται, φαντάζεται κάποιον ή κάτι (Zahavi 2010: 33). Δεδομένου ότι η συνείδηση είναι πάντα εμπρόθετη (Sokolowski 2003:15), η πραγματικότητα δίνεται «με σάρκα και όστα» μέσα από την αισθητηριακή αντίληψη. Αυτό που εμφανίζεται ενώπιον της συνείδησης είναι πρωτίστως τα αντικείμενα (Κόντος & Κακολύρης 2022:16).

Η παρουσία του Κράτους στη ζωή των ανθρώπων δεσπόζουσα. Σε κάθε γεωγραφική περιοχή, με εξαιρέσεις την Ανταρκτική και τα διεθνή ύδατα, ασκεί κυριαρχία κάποιο Κράτος (Ρούκουνας 2021 [1980]: 21-31). Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών μετρά 193 ανεξάρτητες χώρες-μέλη. Κάθε άνθρωπος, με ελάχιστες εξαιρέσεις, διατηρεί έναν αυθεντικό δεσμό με κάποιο Κράτος, κατέχει μια ταυτότητα που συνεπάγεται δικαιώματα και υποχρεώσεις, αυτοπροσδιορίζεται ως πολίτης κάποιου του Κράτους. Η ύπαρξη του Κράτους θεωρείται αυτονόητη, καθώς είναι πανταχού παρόν σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα και καθέναν ακόμα και στο προστοχαστικό στάδιο διατηρεί μια προσωπική αντίληψη, είναι σε θέση να δώσει έναν ορισμό.

Το Κράτος εμφανίζεται πρωτίστως ως αντικειμενική πραγματικότητα, αποτελούμενο από υποδομές όπως δρόμους, γέφυρες, πλατείες, έδαφος, δάση, βουνά, ποτάμια και σύνορα. Επίσης, διαθέτει θεσμούς και αναρίθμητα στοιχεία που είναι αδύνατον να απαριθμήσουμε ή να «δούμε» όλα μαζί. Ωστόσο, το Κράτος δεν μπορεί να περιοριστεί σε ένα απλό άθροισμα υλικών και θεσμικών στοιχείων. Δεν μπορούμε να αποφανθούμε τι είναι Κράτος ακόμα και στην απίθανη περίπτωση που θα κατορθώναμε να δημιουργήσουμε μια εξαντλητική λίστα όλων αυτών των στοιχείων.

Το Κράτος πέρα από υλική διάσταση έχει τεράστιο επεμβατικό και παρεμβατικό ρόλο, αφού ελέγχει και διαμορφώνει θεσμούς (Heywood 2013: 69). Καθορίζει όλες τις πτυχές του ανθρώπινου βίου, υποχρεώνοντας τους πολίτες που διαβιούν στους κόλπους του να άγονται και να φέρονται με συγκεκριμένους τρόπους και αυτό το πετυχαίνει μέσω των θεσμών. Ρυθμίζει τι είναι θεμιτό και τι ποινικά κολάσιμο, ενώ επεμβαίνει ακόμα και στις πιο προσωπικές στιγμές, όπως ο γάμος, η βάπτισμα, η άμβλωση και το διαζύγιο. Το Κράτος είναι μια εξουσιαστική δομή που επιβάλλεται στους πολίτες (Heywood 2011: 206).

Σύμφωνα με τον Χούσερλ, κάθε αντίληψη είναι πάντοτε μερική, τα αντικείμενα δίνονται από μια συγκεκριμένη σκοπιά. Ποτέ δεν «βλέπουμε» την ολότητα ενός αντικειμένου ή φαινομένου. (Sokolowski 2003: 155). Το Κράτος γίνεται αντιληπτό μέσω των πτυχών που αποκαλύπτονται κάθε φορά στη συνείδηση. Ωστόσο, από το μέρος αποβλέπει το όλον. Όταν, για παράδειγμα, βλέπουμε έναν αστυνομικό, δεν αντιλαμβανόμαστε μόνο έναν άνθρωπο με στολή, αλλά συνδέουμε αυτή την εικόνα με την έννοια της δημόσιας τάξης, της ασφάλειας και του ρόλου της αστυνομίας στο Κράτος. Αντικρίζοντας ένα κυβερνητικό κτίριο, ανακαλούμε τη λειτουργία της διοίκησης και τη συμβολική του σημασία ως φορέα εξουσίας, νομιμότητας και διακυβέρνησης. Αυτές οι εικόνες δεν είναι απλώς φυσικές παραστάσεις, αλλά κοινωνικά βιώματα που φέρουν πλούσιο και ακέραιο νοηματικό περιεχόμενο. Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύουμε τέτοια σύμβολα βασίζεται στις συλλογικές αντιλήψεις, τις πολιτισμικές παραδόσεις και τα πολιτικά συστήματα. Βλέποντας το κτίριο της Βουλής ή ένα στρατόπεδο, η συνείδηση αποβλέπει τις έννοιες της δημοκρατίας, της ελευθερίας, των εκλογών ή της εθνικής ασφάλειας. Οι αντιλήψεις αυτές δεν είναι σταθερές, διαφέρουν ανάλογα με το ποιος αποβλέπει τι. Σε ένα αυταρχικό καθεστώς, για παράδειγμα, οι έννοιες που συνδέονται με την αστυνομία ή τα κρατικά σύμβολα μπορεί να είναι εντελώς διαφορετικές. Επίσης, οι νόμοι που ρυθμίζουν κοινωνικές πρακτικές, όπως ο

γάμος, δεν αποτελούν μόνο εργαλεία επιβολής, αλλά αντικατοπτρίζουν και ενισχύουν τις κοινωνικές αξίες.

Σε κάθε περίπτωση η ταυτότητα του Κράτους παραμένει σταθερή όχι επειδή είναι ανεξάρτητη από τη συνείδηση, αλλά επειδή η συνείδηση διασφαλίζει την ενότητα του νοήματος (Κόντος – Κακολύρης 2022: 49). Τα φαινόμενα αποκτούν νόημα μέσα από την αποβλεπτική δομή της συνείδησης, η οποία συγκροτεί την πραγματικότητα. Ακόμη και αν μεταβληθούν οι αντιλήψεις για το Κράτος, αυτό που αλλάζει είναι το νόημα και όχι η ίδια η συγκροτημένη πραγματικότητα. Το Κράτος είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο που συγκροτείται μέσα από τη σχέση των πολιτών με αυτό και τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους. Η εμπειρία του Κράτους είναι δυναμική, περιλαμβάνοντας τόσο το αντικειμενικό όσο και το υποκειμενικό, τόσο το άμεσο όσο και το έμμεσο. Υπό αυτό το πρίσμα, η ουσία του Κράτους δεν εξαντλείται στις υλικές του υποδομές ή στους θεσμούς, αλλά αποκαλύπτεται μέσα από τη βιωματική εμπειρία και τη νοηματοδότησή του από τους πολίτες.

## **B. Εποχή και Φαινομενολογική αναγωγή**

Η πρώτη εμπειρία της παρουσίας του Κράτους είναι φυσική και συνδέεται με την «φυσική στάση» που περιγράφει ο Χούσερλ. Πρόκειται για έναν προ-επιστημονικό τρόπο αντίληψης, μέσω του οποίου το Εγώ κατανοεί τον κόσμο, τα πράγματα, τον εαυτό του και τους άλλους στην καθημερινή ζωή (Κόντος – Κακολύρης 2022: 15). Στη φυσική στάση, οι άνθρωποι αποδέχονται την κοινωνική πραγματικότητα που τους περιβάλλει με έναν τρόπο πίστης, θεωρώντας την δεδομένη και αντικειμενικοποιημένη (Sokolowski 2003: 42). Σε αυτή τη διαδικασία, ο άνθρωπος σταδιακά χάνει την ικανότητα να «βλέπει» και να «ακούει», καθώς οι απαντήσεις που προσφέρει αφειδώς η επιστήμη τον αποτρέπουν από το να αναρωτηθεί για το πραγματικό νόημα των πραγμάτων. Ωστόσο, για τον Χούσερλ, οι επιστήμες ασχολούνται μόνο με ένα επιμέρους τμήμα του κόσμου και μάλιστα με τρόπο που τον από-ανθρωποποιεί.

Από τις κεντρικές θεωρίες της φιλοσοφίας του Χούσερλ είναι η φαινομενολογική αναγωγή, το πρώτο στάδιο της οποίας είναι η *Εποχή*, που προέρχεται από το ρήμα «επέχω» (Κόντος – Κακολύρης 2022: 17). Η Εποχή απαιτεί την προσωρινή αναστολή της φυσικής στάσης, δηλαδή την θέση εντός παρενθέσεως των εμπειρικών δεδομένων, των επιστημών, των γνωμών, των θεωριών και των προκαταλήψεων (Husserl 2002 [1931]: 35) (Zahavi 2010:

95). Αυτό όμως δεν συνεπάγεται την πλήρη κατάργηση της φυσικής στάσης, καθώς όπως εξηγεί ο Χούσερλ, η εποχή δεν οδηγεί σε ένα μηδέν. (Husserl 2002 [1931]: 37). Τίθεται εντός παρενθέσεως την εγκυρότητά της, προκειμένου να διερευνηθεί (Zahavi 2010: 97-98).

«Η φαινομενολογική εποχή εισάγει τον στοχαζόμενο στη «καθαρή ζωή του» και στις «καθαρές σκοπευόμενες αντικειμενικότητές της» – στο σύμπαν των φαινομένων με τη φαινομενολογική έννοια του όρου» (Husserl 2002 [1931]: 37). Σε αυτή τη στάση, το εγώ μετατρέπεται σε φαινομενολογικό θεωρό, ο οποίος αποστρέφει το βλέμμα του από τα αντικειμενοποιημένα πράγματα που βρίσκονται έξω από αυτόν, και στρέφει την προσοχή του στην ίδια τη συνείδηση (Κόντος 2011: 73). Έτσι, επιτυγχάνεται η «ριζική κατανόηση του καθαρού εγώ και της καθαρής συνειδησιακής ζωής», εντός της οποίας και μέσω της οποίας υπάρχει κάθε αντικειμενικότητα (Husserl 2002 [1931]: 37). Ο στόχος της φαινομενολογικής αναγωγής είναι να καταστήσει τον στοχαζόμενο φαινομενολογικό θεωρό, επιτρέποντάς του να δει τι υπάρχει, για ποιον και γιατί. Τον απομακρύνει από την «τύφλωση» που προκαλεί η επιστημονική προσέγγιση του κόσμου και τον προσανατολίζει στο να αντιληφθεί την πραγματικότητα μέσα από τα δικά του μάτια. Για τον Χούσερλ, κάθε τι υπάρχει για το εγώ που το σκοπεύει και ισχύει μόνο γι' αυτό. Ο κόσμος συγκροτείται από όντα, οντότητες και πράγματα, τα οποία το εγώ συνειδητοποιεί, αντιλαμβάνεται και νοηματοδοτεί.

Η φαινομενολογική αναγωγή οδηγεί στην υπερβατολογική συνείδηση, που είναι απαλλαγμένη από τα εμπειρικά και ψυχολογικά δεδομένα, και επικεντρώνεται στα ίδια τα βιώματά της. Στη φυσική στάση, τα πράγματα παρουσιάζονται αντικειμενοποιημένα με το φυσικαλιστικό, επιστημονικό νόημα του όρου. Μετά την αναγωγή, όμως, τα ίδια αυτά πράγματα αποτελούν αντικείμενα καθαρής αντίληψης. Στην υπερβατολογική στάση, ο στοχαστής ανακαλύπτει την αλήθεια των φαινομένων, «η συνείδηση διαβλέπει πλέον την πραγματικότητα εναργώς» (Sokolowski 2003: 63).

## **Γ. Ο δημόσιος χαρακτήρας του νου**

Η φαινομενολογία είναι η μελέτη του βιώματος και του μοναδικού τρόπου με τον οποίο το εγώ ανοίγεται στον κόσμο και τον κατανοεί αυθεντικά. Στη φαινομενολογική προσέγγιση, το εγώ δεν διαχωρίζεται από τον κόσμο που το περιβάλλει, από την πραγματικότητα που το περιστοιχίζει. Αντίθετα, το εγώ εννοικεί στον κόσμο, και τα φαινόμενα εμφανίζονται στη συνείδηση μέσα από την εμπειρία και δια μέσου αυτής (Sokolowski 2003:

κιν). Με αυτή τη θεώρηση, ο Χούσερλ ξεπερνά τη «σκόπελο της εγωκεντρικής δυσχέρειας» (Sokolowski 2003: 2-4), στην οποία είχε περιέλθει ο Καρτέσιος, ο οποίος πρόταξε τη συνείδηση ως το πρώτο και μοναδικό θεμέλιο της γνώσης, μέσα από τη φράση «cogito ergo sum» (Descartes 1976 [1637]: 136). Σε αντίθεση με την εμπράγματη συνείδηση του Χούσερλ, το καρτεσιανό cogito παραμένει εγκλωβισμένο σε έναν υποκειμενισμό κόσμο, σε μια σολιψιστική πραγματικότητα, που δυσκολεύεται να υπερκεράσει και να ανοιχτεί στον έξω κόσμο. Ο Χούσερλ, τοποθετώντας τη συνείδηση «εκεί έξω», την καθιστά δημόσια (Sokolowski 2003: 5-9). Ο Χούσερλ υποστηρίζει ότι ο κόσμος δεν μπορεί να δοθεί σε ένα solus ipse, δηλαδή σε ένα απομονωμένο εγώ. Ένα σολιψιστικό υποκείμενο δεν μπορεί να συγκροτήσει καμία έννοια (Sokolowski 2003: 160). Ένα εγώ απομονωμένο στην ιδιωτικότητά του, σαν να ήταν εγκλωβισμένο σε μια σπηλιά, θα μπορούσε να αποφανθεί μόνο για την ταυτότητα της σπηλιάς (Husserl I, 2001 [1905-1920]: 240).

Η διωποκειμενικότητα αποτελεί το θεμέλιο από το οποίο αντλεί το νόημά του κάθε τι, καθώς η παρουσία άλλων υποκειμένων προσδίδει αντικειμενική εγκυρότητα σε ό,τι εμφανίζεται (Zahavi 2010: 222). Τα άλλα εγώ λειτουργούν ως φορείς της διάνοιξης των πραγμάτων, συνεισφέροντας στη συγκρότηση του νοήματος (Sokolowski 2003: 171). Οι άλλοι δεν είναι απλώς αντικείμενα εποπτείας αλλά και υποκείμενα που εποπτεύουν. Μέσα από αυτή τη σχέση, το εγώ αντιλαμβάνεται ότι η δική του προοπτική είναι μία ανάμεσα σε πολλές (Zahavi 2010: 232). Παράλληλα, αναγνωρίζει τον εαυτό του ως αντικείμενο σκόπευσης για τους άλλους.

Για τον Χούσερλ, η έτερη υποκειμενικότητα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση του κόσμου ως αντικειμενικού και πραγματικού. Η συνάντηση με τον Άλλο διανοίγει το Εγώ πέρα από τα στενά όρια της υποκειμενικότητάς του, αποκαλύπτοντας τον κόσμο ως «άπειρο ορίζοντα». Ωστόσο, δεν αρκεί η εμπειρία ενός και μόνο Άλλου Εγώ για τη συγκρότηση του αντικειμενικού κόσμου, απαιτείται μια κοινότητα υποκειμένων, ένας πληθυντικός από Εγώ. Το εγώ αποκτά συνείδηση του αντικειμενικού κόσμου όταν συνειδητοποιεί ότι ανήκει σε μια αρμονία από μονάδες, σε μια συμφωνία από άπειρες αποβλεπτικότητες (Housset 2002: 225-227). Πλέον, το εκάστοτε αντικείμενο εξετάζεται από διαφορετικές πλευρές, επιτυγχάνεται η θέαση υπό διαφορετικά πρίσματα. Μόνο μια πολλότητα υποκειμένων μπορεί να αντιληφθεί όλες τις όψεις ενός πράγματος, μιας κατάστασης, ενός θεσμού, με βάση το προηγούμενο παράδειγμά μας. Ένα και μόνο εγώ δεν

δύναται να επικυρώσει την ταυτότητά του και να αποδώσει το πλήρες νόημά του (Κόντος – Κακολύρης 2022: 49). Αυτό είναι το σημείο όπου επιτυγχάνεται η αυθεντική χορήγηση νοήματος. Τα αντικείμενα αποκτούν αντικειμενικό χαρακτήρα, όχι μέσω της «αντικειμενικά έγκυρης» επιστήμης, αλλά μόνο όταν είναι διυποκειμενικά έγκυρα (Housset 2002: 226). Τότε και μόνο τότε, το αντικείμενο αποκτά οντική αυτονομία που υπερβαίνει την περιορισμένη προοπτική κάθε μεμονωμένου υποκειμένου.

Ένα *solus ipse*, ένα απομονωμένο υποκείμενο, δεν μπορεί να συμμετέχει στην αλήθεια και το νόημα, καθώς αδυνατεί να «δει» τον κόσμο. Χωρίς τους Άλλους, δεν υπάρχει κόσμος. «Η αλήθεια δεν εντοπίζεται στον εσωτερικό άνθρωπο» (Lyotard 1999 [1954]: 53), καθώς, όπως υπογραμμίζει ο Μερλώ-Ποντύ, «δεν υπάρχει εσωτερικός άνθρωπος» (Merleau-Ponty 1998 [1945]: IV). Ο άνθρωπος ανήκει στον κόσμο και γνωρίζει τον εαυτό του, τα πράγματα και τους άλλους μόνο μέσω της διυποκειμενικότητας.

Για τη φαινομενολογία, η αποβλεπτικότητα περιλαμβάνει τεράστια εσωτερική διαφοροποίηση. Υπάρχουν διαφορετικοί τύποι απόβλεψης που σχετίζονται με διαφορετικά αντικείμενα. Η επιστήμη αποτελεί έναν ιδιαίτερο τύπο απόβλεψης, καθώς απαιτεί μια υψηλότερη βαθμίδα συγκρότησης. Για τον Χούσερλ, ο «αντικειμενικός» κόσμος της επιστήμης δεν βρίσκεται στη βάση του αντικειμενικού κόσμου. Αντιθέτως, ο κόσμος της επιστήμης δεν είναι ο αντικειμενικός κόσμος, αλλά ο αντικειμενοποιημένος κόσμος. Ο μοναδικός αντικειμενικός κόσμος είναι ο διυποκειμενικά δομημένος κόσμος, του οποίου οι ιδιότητες αφαιρούνται και αντικειμενοποιούνται από τις επιστήμες, που μελετούν τα όντα με περιορισμένο τρόπο, στο περιορισμένο πεδίο τους.

## Κεφάλαιο 4: Από το Κράτος στα Κράτη

### A. Πνευματικές κοινότητες

Το Εγώ βρίσκεται πάντοτε ήδη εντός του κόσμου-της-ζωής, περιτριγυρισμένο από αξίες, γλώσσα, πολιτισμό, επιστήμες, ήθη, έθιμα μέσα από τις οποίες αυτοπροσδιορίζει την ταυτότητά του. Αυτή η ταυτότητα αποτελεί το αναπόφευκτο σημείο εκκίνησης κάθε ανθρώπινου ενδιαφέροντος, εμπειρίας και κατανόησης (Κόντος – Κακολύρης 2022: 50). Για τον Χούσερλ, ο όρος «ζωή» έχει έναν ευρύτερο και υπερβατολογικό νόημα από τον βιολογικό ή κοινωνιολογικό ορισμό της. «Η προσωπική ζωή συνιστά κοινοτικοποιημένη ζωή, ως Εγώ και Εμείς, εντός του ορίζοντα μιας κοινότητας» (Husserl 2011 [1954b]: 84). Ο ιδιωτικός βίος, σε απόλυτη μορφή, δεν μπορεί να υπάρξει. Ο άνθρωπος δεν είναι απλός δέκτης του κόσμου του, αλλά συν-δημιουργός του και τα Άλλα Εγώ συμμετέχουν ενεργά. Το ζειν σε μια κοινότητα δεν περιορίζεται στη φυσική παρουσία δίπλα στους άλλους, αλλά προϋποθέτει συν-ύπαρξη, συν-μετοχή και συν-διαμόρφωση. Ο άνθρωπος έχει τη μοναδική ικανότητα να δημιουργεί τον κόσμο του και να διαμορφώνεται από αυτόν. Έτσι, κάθε «εγώ είμαι» φέρει ανεξίτηλα τα ίχνη των Άλλων, καθώς και τα ίχνη εκείνων που προϋπήρχαν της δικής του κοινότητας, μέσω της ιστορικότητας του Είναι (Housset 1997: 163).

Ο Χούσερλ αποδίδει μεγάλη σημασία στη χρονικότητα. Η ζωή του ζώντος όντος δεν περιορίζεται στο «εδώ και τώρα», στον αντικειμενικό χρόνο των ρολογιών και των ημερολογίων, έχει υπερβατική διάσταση (Sokolowski 2003: 135). Ο χρόνος που ο Χούσερλ αποκαλεί «εσωτερική συνείδηση του Χρόνου» αποτελεί την πηγή των πιο θεμελιωδών ταυτοτήτων (Sokolowski 2003: 135). Για εκείνον, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον δεν είναι απλώς χρονολογικές κατηγορίες. Το Παρελθόν είναι ο «τρόπος» με τον οποίο η συνείδηση διατηρεί μια αίσθηση της ιστορίας και των βιωμάτων. Οι μνήμες δεν είναι στατικές, αλλά συνεχώς αναπαράγονται και ερμηνεύονται. Το Παρόν είναι η άμεση στιγμή,

ενώ το Μέλλον, αν και παραμένει πάντα αβέβαιο, αφορά την προσδοκία που καθοδηγεί τη δράση (Sokolowski 2003: 140). Η ζωή δεν μετράται με ημερολογιακές ημέρες, μήνες, χρόνια, αλλά περιλαμβάνει τη συνείδηση του παρόντος και τη μνήμη του παρελθόντος, οι οποίες συνιστούν τα δομικά στοιχεία της ταυτότητας, καθώς και την προσδοκία του μέλλοντος που καθορίζει τις επιδιώξεις και στόχους. Ως εκ τούτου, η «ζωή» σημαίνει την ικανότητα για σκοποθεσία, δηλαδή μια ζωή που είναι ενσυνείδητη και προσανατολισμένη προς έναν στόχο (Husserl 2011 [1954b]: 85). Ο Χούσερλ βλέπει στη ζωή μια τελεολογική διάσταση.

Οι ιδέες και οι αξίες δεν είναι απλώς αφηρημένες έννοιες, αλλά αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ουσίας του ανθρώπου. Μέσω αυτών, οι άνθρωποι νοηματοδοτούν την πραγματικότητα γύρω τους, καθοδηγούν τη ζωή τους και πορεύονται προς το μέλλον. Υπό αυτή την οπτική, οι ανθρώπινες κοινότητες αποτελούν πνευματικές κοινότητες ζωής, σύμφωνα με τη φαινομενολογική έννοια του όρου, δημιουργικές κοινότητες. Η Στάιν τους αποδίδει ιδιαίτερη σημασία και τις χαρακτηρίζει ως Πρόσωπα, σε αντίθεση με το Κράτος, το οποίο για εκείνη δεν είναι Πρόσωπο. Κάθε κοινότητα αποκτά την έννοια του Προσώπου από τη στιγμή που δεν συνιστά απλά μια ενότητα επικοινωνίας και συνύπαρξης, αλλά όταν υπάρχει ενότητα έκφρασης και νοήματος στον κοινό βίο της, όταν τα μέλη της νοηματοδοτούν τη γύρω πραγματικότητα και αντιλαμβάνονται τον κόσμο με έναν κοινό και καθορισμένο τρόπο (Housset 1997: 166).

Για την Στάιν οι κοινότητες είναι «ζωντανές», έχουν «Ψυχή» και «Πνεύμα» (Stein 1989 [1925]: 10 - 12). Η ιδέα ότι οι κοινότητες είναι «ζωντανές» υποδηλώνει ότι αποτελούν οργανικές οντότητες με δυναμική δομή, η οποία διαμορφώνεται από τις διυποκειμενικές σχέσεις των μελών τους, τις αξίες τους, και τους σκοπούς που μοιράζονται τα μέλη τους, στο πλαίσιο της εξέλιξης και της ιστορικότητας. Η «Ψυχή» μιας κοινότητας αναφέρεται στη συλλογική ζωή, είναι αυτό που δίνει στην κοινότητα συνοχή και αίσθηση ταυτότητας. Εμπεριέχει τη συναισθηματική και ηθική σύνδεση μεταξύ των μελών της, καθώς και το κοινό τους αίσθημα ευθύνης και αλληλεγγύης. Το «Πνεύμα» αφορά το «συλλογικό νου», τις ιδέες, και τις αξίες που καθοδηγούν την κοινότητα. Είναι η πηγή της κατεύθυνσης και του νοήματος, που ενώνει τα μέλη γύρω από έναν σκοπό ή μια αποστολή. Το Πνεύμα εκφράζεται μέσα από τις πολιτιστικές, πνευματικές ή ηθικές αρχές που δημιουργούν, μοιράζονται και υιοθετούν τα μέλη (Stein 1989 [1925]: 38 - 48).

Τόσο για τον Χούσερλ όσο και για την Στάιν, τα άτομα και οι κοινότητες αλληλεπιδρούν σε μια δυναμική διαλεκτική, διαμορφώνοντας το ένα το άλλο. Τα μέλη της κοινότητας συνεισφέρουν στη διαμόρφωση του κοινού κόσμου και, ταυτόχρονα, επηρεάζονται από αυτόν, καθώς ο κοινός κόσμος προσδίδει νόημα στην ύπαρξή τους και στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τους Άλλους, τα πράγματα και τις καταστάσεις. Ο άνθρωπος, για τον Χούσερλ, δεν ζει σε μια «Φύση» με την φυσικαλιστική έννοια, αλλά διαμορφώνει την *a priori* Φύση, σε έναν πολιτισμικό κόσμο, γεμάτο από ανθρώπινα σημασιακά στοιχεία (Κόντος 2011: 47). Ως εκ τούτου, ο κόσμος δεν είναι απλώς «Φύση», αλλά κόσμος-της-ζωής, που περιλαμβάνει τα άλλα Εγώ, την επιστήμη, τον πολιτισμό, τις αξίες και τις τεχνικές—δηλαδή, ιδεατότητες. Οπότε, τα άτομα δεν ζουν στη «Φύση», αλλά σε έναν υπερβατολογικό κόσμο, που διαμορφώνουν τα ίδια (Κόντος 2011: 47-49).

Η πρωταρχική κοινότητα για τον Χούσερλ είναι αυθεντικά δοσμένη, η δοτικότητα είναι αδιαμεσολάβητη και εφικτή για τα μέλη που ανήκουν στην ίδια κοινότητα. Αντίθετα, για τα άτομα άλλων κοινών, η δοτικότητα αυτή είναι ανέφικτη. Οι άνθρωποι, εντός του ίδιου «περιβάλλοντα κόσμου», κατανοούν τον πολιτισμό, τη γλώσσα και την ιστορικότητά τους με έναν μοναδικό τρόπο, και αυτά τα χαρακτηριστικά συμμετέχουν στην αυτοσυνειδησία τους (Husserl 2002 [1931]: 195). Μέσω της ιστορικότητάς τους, οι άνθρωποι κατανοούν τους άλλους πολιτισμούς και τις αξίες τους, ως ανθρώπους με συγκεκριμένα πολιτισμικά στοιχεία. Η ιστορικότητα, συνεπώς, έχει διπλή διάσταση: συμβάλλει στην κατανόηση του παρόντος και ενώνει τους ανθρώπους σε ένα κοινό Εμείς, ενώ, ταυτόχρονα, αποκαλύπτει την ιστορία ως κάτι που ξεπερνά την ατομικότητα. Καθίσταται σαφές ότι ο κόσμος του καθενός φτάνει εκεί που αρχίζουν τα όρια του κόσμου του Άλλου, και προβάλλει ένα υπερβατολογικό πλήθος από κοινότητες.

Η ιστορικότητα για τον Χούσερλ υπερβαίνει την μονοδιάστατη αντίληψη της ιθαγένειας, όπως εκφράζεται στην αρχαία Ελλάδα και στη νεωτερικότητα. Στην Αρχαία Ελλάδα, το Κράτος προηγείται του πολίτη, και η ταυτότητα του ατόμου καθορίζεται από την συμμετοχή του σε μια δεδομένη κοινότητα. Αντίθετα, στη νεωτερικότητα, το Κράτος προκύπτει ως συνάθροιση ατομικών βουλήσεων (κοινωνικό συμβόλαιο). Ο Χούσερλ, ξεπερνά αυτές τις περιοριστικές οπτικές και προτείνει μια θεώρηση, όπου το Κράτος και ο πολίτης συν-υπάρχουν, συν-διαμορφώνουν και συν-διαλέγονται. Το Κράτος δεν είναι αυθύπαρκτο, ούτε είναι απλώς προϊόν ιδιοτελών σκοπών. Αντίθετα, για τον Χούσερλ, «το να

είναι κανείς πολίτης σημαίνει να ζει και να βιώνει τη ζωή αντλώντας δημιουργική δύναμη από το Κράτος, στο οποίο συμμετέχει ενεργά με τη δράση του. Το να είναι κανείς πολίτης σημαίνει να ζει-με τους Άλλους και να ζει-για τους Άλλους» (Housset 1997: 174). Στην πρώτη περίπτωση, οι άνθρωποι συνυπάρχουν σε έναν κοινό κόσμο όχι μόνο ως άτομα που αλληλεπιδρούν, αλλά ως υποκείμενα που μοιράζονται τις ίδιες εμπειρίες και προσδίδουν κοινό νόημα στη ζωή τους. Στη δεύτερη, έχουμε τη συν-δημιουργία ενός κόσμου με κοινή προοπτική. Οι λαοί, για τον Χούσερλ, αποτελούν πρωτίστως πνευματικές ενότητες και μόνον ως τέτοιες δύνανται να νοηθούν. «Δεν υπάρχει ζωολογία των λαών», δηλαδή, μια εμπειρική επιστήμη που να μπορεί να μελετήσει τους λαούς αποκομμένους από τις ιδέες και τα πνευματικά στοιχεία που έχουν δημιουργήσει για τον κόσμο και την ταυτότητά τους (Housset 1997: 171). Οι λαοί δεν είναι προϊόντα μηχανικής διαδικασίας, και γι' αυτό η εξαγωγή μαθηματικού τύπου συμπερασμάτων από αυτούς είναι ανέφικτη (Husserl 1999a [1954]: 98-99).

## **B. Η κοινωνία των κοινωνιών**

Το Κράτος αποτελεί την ανώτερη μορφή κοινωνικότητας. Αποτελεί την κοινωνία των κοινωνιών, δηλαδή αυτή που ενσωματώνει όλες τις άλλες. Από αυτή την άποψη το Κράτος παρουσιάζει για τον Χούσερλ έναν διττό σκοπό. Από την μια ο λαός διαμορφώνει την ταυτότητα του Κράτους και διαμορφώνεται από αυτή, και από την άλλη κάθε λαός, ως λαός ενός Κράτους φέρει ένα πνευματικό τέλος, ένα σκοπό που είναι επίσης υπερβατικός. Η σχέση των ανθρώπων εντός του Κράτους δεν είναι απλά συμβιωτική αλλά σχέση ουσίας και τέλους (Housset 1997: 175). Η ανώτερη μορφή ύπαρξης του ανθρώπου είναι το να ανήκει σε ένα λαό υπό τη σκέπη ενός Κράτους, το οποίο Κράτος αποτελεί την ανώτερη μορφή Βούλησης (Husserl (1999a [1954]): 541). «Το Κράτος είναι ένα Εγώ-Κράτος» (Housset 1997: 173) αναφέρει ο Χούσερλ. Μάλιστα κάνει μνεία στον Πλάτωνα όπου στην Πολιτεία (368d-369a) παρουσιάζει την ιδέα ότι το Κράτος είναι σαν ένας «μεγάλος άνθρωπος» (Housset 1997: 174). Ο αντιλαμβάνεται το Κράτος όχι απλά ως έναν διοικητικό μηχανισμό ή σύστημα εξουσίας, αλλά ως μια ανώτερη πνευματική και ηθική οντότητα που ενσωματώνει τη συλλογική βούληση και την μοναδική ταυτότητα κάθε λαού. Η αναφορά του στο Κράτος ως «Εγώ-Κράτος» υποδηλώνει ότι το Κράτος δεν είναι απρόσωπο, αλλά λειτουργεί ως μια συνειδητή και ενεργητική βούληση, παρόμοια με τη βούληση ενός ατόμου. Η σύνδεση με

τον Πλάτωνα και την ιδέα του Κράτους ως «μεγάλου ανθρώπου» υπογραμμίζει την οργανική σχέση ανάμεσα στους πολίτες και το Κράτος. Ενώ με τη φράση «ανώτερη μορφή Βούλησης» υποδηλώνει ότι το Κράτος υπερβαίνει τις ατομικές επιδιώξεις και ενώνει τα μέλη του μεσω κοινών σκοπών και επιδιώξεων. Με αυτόν τον τρόπο, το Κράτος γίνεται φορέας πολιτισμού και πνευματικής προόδου, προωθώντας την ενότητα και τη συνοχή που είναι απαραίτητες για την πλήρη ανάπτυξη του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος (Housset 1997: 175-177). Για τον Χούσερλ το Κράτος αποτελεί μια υποκειμενικότητα ανώτερης τάξης. Όπως το ανθρώπινο Εγώ έχει συνείδηση και κατευθύνεται προς τον κόσμο, έτσι και το Κράτος αποτελεί ένα συλλογικό «Εμείς», που οργανώνει και προσανατολίζει τις δραστηριότητες των πολιτών του που λειτουργεί ως μια ενότητα και με κοινή στοχοθεσία. Για τον Χούσερλ, η ύπαρξη του Κράτους στηρίζεται στις σχέσεις των πολιτών του, οι οποίοι συμμετέχουν σε ένα κοινό πεδίο νοηματοδότησης, δημιουργώντας την ταυτότητα του Κράτους.

## **Γ. Ανθρωπομορφισμός: Ένα Εγώ-Κράτος**

Βάσει όσων διατυπώθηκαν παραπάνω για το Εγώ-Κράτος κάποιος θα μπορούσε να συμπεράνει ότι η χουσερλιανή μέθοδος προϋποθέτει έναν σκληρό ανθρωπομορφισμό του Κράτους, δηλαδή την απόδοση συνείδησης. Αυτό όμως δεν ισχύει. Αρχικά, ένα ον χαρακτηρίζεται ως «Εγώ» όταν έχει την δυνατότητα να προβαίνει σε μια αυθύπαρκτη οντολογία του εαυτού του, ξέχωρη από το άλλο-εγώ (Chauvier 2021: 10). Πρόκειται για την ικανότητα για πρωτοπρόσωπη υποκειμενική αντίληψη (Wendt 2004: 296), να είναι σε θέση να διαχωρίσει τη δική του μοναδική ύπαρξη, από την ξεχωριστή ύπαρξη του άλλου, τη δική του απaráμιλλη εμπειρία από του έτερου Εγώ. Επιπροσθέτως, αν θέλουμε να το θέσουμε από την οντολογική του πλευρά, ένα καθαρό Εγώ δεν έχει την ανάγκη κανενός για να υπάρχει (Lyotard 1999 [1954]): 31). Από όλες αυτές τις συνθήκες μόνο η τελευταία φαίνεται να είναι συμβατή με την έννοια του Κράτους.

Ο ανθρωπομορφισμός του Κράτους επισείει την σφοδρή αντίδραση των περισσότερων θεωριών των Διεθνών Σχέσεων. Τα Κράτη, όπως αναφέρει ο Βεντ, δεν είναι πραγματικά πρόσωπα, είναι κάτι σαν-να-ήταν πρόσωπα. Η προσωποποίηση του Κράτους αποτελεί μια «χρήσιμη επινόηση» (Wendt 2006 [1999]: 196), μια παρομοίωση για επεξηγηματικούς λόγους που ωστόσο στερείται οντολογικής ορθότητας (Wendt 2004: 289). Πράγματι, σε όλα τα έργα των διαπρεπών μελετητών των διεθνών σχέσεων συναντάμε

φράσεις όπως τα «Κράτη κάνουν πόλεμο», «προωθούν τα συμφέροντά τους», «συνάπτουν συνεργασίες», «αντιμετωπίζουν το δίλλημα ασφάλειας», σαν-να μπορούσαν να πάρουν τα ίδια τα όπλα στα χέρια τους, σαν-να ήταν σε θέση να προβούν σε συμφεροντολογικούς συλλογισμούς και συνεργασίες δηλαδή να σκεφτούν αυτά τα ίδια, σαν-να ήταν ικανά να νιώσουν απειλή και φόβο, δηλαδή συναισθήματα.

Η πιο συχνά επαναλαμβανόμενη φράση που απαντάται στα εγχειρίδια διεθνών σχέσεων είναι ότι τα Κράτη αποτελούν «ορθολογικούς δρώντες». Ωστόσο, τα Κράτη δεν υφίστανται ως πρόσωπα με την ίδια έννοια που είναι οι άνθρωποι, και συνεπώς δεν έχουν τη δυνατότητα να εκτελούν πνευματικές λειτουργίες, πόσο μάλλον λογική σκέψη (Stein 1989 [1925]: 38). Η ύπαρξή τους εξαρτάται από τους ανθρώπους, τα μέλη τους, τα οποία αναλαμβάνουν τις ζωτικές λειτουργίες που απαιτούνται για τη δράση τους (Wendt 2004: 289). Τα Κράτη δεν διαθέτουν αυτονομία ούτε δρουν αυτόνομα, καθώς δεν αποτελούν ανεξάρτητες οντότητες. Αντιθέτως, η ύπαρξή τους παραμένει άρρηκτα συνδεδεμένη με τους πολίτες και τις κυβερνήσεις που τα απαρτίζουν (Stein 1989 [1925]: 38).

Ένα Κράτος καθίσταται αδιανόητο χωρίς έναν οργανωμένο μηχανισμό διακυβέρνησης, χωρίς ανθρώπους που να λαμβάνουν αποφάσεις εξ ονόματός του και να τις επιβάλλουν (Wendt 1992: 402). Για τον Βεντ και τον Χούσερλ, το Κράτος και τα πρόσωπα που το απαρτίζουν συνθέτουν ένα οργανικό σύνολο. Η ύπαρξη του Κράτους εξαρτάται από τους πολίτες του και τις πρακτικές που υιοθετούν (Κράτος «από κάτω προς τα πάνω») (Wendt 2004: 307). Παράλληλα, όμως, οι ταυτότητες και οι πρακτικές των πολιτών προκύπτουν μέσα από την ύπαρξη και τη λειτουργία του Κράτους (Κράτος «από πάνω προς τα κάτω») (Wendt 2004: 307).

Σύμφωνα με τον Νικόλας Ονάφ, οι κανόνες αποτελούν τον θεμέλιο λίθο αυτής της αμφίδρομης σχέσης. Οι κανόνες καθοδηγούν τη συμπεριφορά των ανθρώπων σε κάθε περίπτωση, υποδεικνύοντας στους δρώντες—εκείνους που ενεργούν εξ ονόματος άλλων—τι πρέπει να πράξουν (Onuf 2013: 3-5). Επιπλέον, οι κανόνες διαμορφώνουν τους δρώντες, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να δρουν, ενώ οι δρώντες, με τη σειρά τους, καθορίζουν τους κανόνες, δημιουργώντας την κοινωνική πραγματικότητα (Onuf 2013: 8). Τα Κράτη δρουν μέσω των αξιωματούχων που ενεργούν στο όνομά τους, όχι για δικό τους λογαριασμό, αλλά ως εντολοδόχοι των δομών στις οποίες ανήκουν. Κάθε κοινωνία θεσπίζει τους κανόνες που εξυπηρετούν καλύτερα τους στόχους και τα συμφέροντά της, ενώ τα όργανά της

λειτουργούν ως εκπρόσωποί της, ενεργώντας σαν-να ήταν το Κράτος (Stein 1989 [1925]: 69). Έτσι, τα Κράτη αποκτούν τη δυνατότητα να «εκφράζονται» σε πρώτο πρόσωπο. Για παράδειγμα, οι διεθνείς συμφωνίες, αν και συντάσσονται και εφαρμόζονται από άτομα, δεσμεύουν τα Κράτη συνολικά (Cassese 2012 [2005]: 12). Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε περιπτώσεις παραβίασης του διεθνούς δικαίου από κρατικό αξιωματούχο, η ευθύνη βαραίνει το Κράτος και όχι το άτομο. Αυτό φανερώνει μια συλλογική ευθύνη, όπου οι συνέπειες μπορεί να επιβαρύνουν ολόκληρη την κοινότητα, αντί για τον μεμονωμένο αξιωματούχο (Cassese 2012 [2005]: 15). Παρατηρείται, επομένως, μια «από-προσωποποίηση» των κρατικών αξιωματούχων και μια τεχνητή «προσωποποίηση» του Κράτους, δημιουργώντας το φαινόμενο του «πλασματικού» προσώπου. Κατά τον Βεντ, το Κράτος αποτελεί έναν συλλογικό δρώντα και διαμορφώνεται ως μια οργανωμένη δομή (Wendt 2003: 15). Ο συνδετικός κρίκος αυτής της δομής, για τη Στάιν, είναι η συλλογική συνείδηση, ενώ για τον Βεντ είναι η συλλογική ταυτότητα. Η συλλογική συνείδηση διαμορφώνει έναν κοινό «κόσμο» για τα υποκείμενα, επιτρέποντάς τους να εκφράζονται ως «εμείς» σε αντιδιαστολή με τους «άλλους» (Stein 1989 [1925]: 50-52). Το έθνος σχηματίζει μια εικόνα της διαφορετικότητάς του, την οποία συντηρεί και εκφράζει με ποικίλους τρόπους (Stein 1989 [1925]: 53).

## Κεφάλαιο 5: Σύστημα ή Κοινωνία

### A. Αναγνώριση της πρωτοπρόσωπης δοτικότητας

Ο Αριστοτέλης ορίζει το Κράτος με τον εξής τρόπο: «Κάθε πόλη<sup>1</sup> αποτελεί κοινωνία, και [...] έχει δημιουργηθεί με σκοπό κάποιο (κοινό) αγαθό [...] και το ουσιαστικότερο απ' όλα τα αγαθά (η ευδαιμονία<sup>2</sup>), αποτελεί τον σκοπό της σημαντικότερης κοινωνίας που περιλαμβάνει όλες τις άλλες, κι ετούτη είναι η αποκαλούμενη πόλη και πολιτική κοινωνία<sup>3</sup>». Στο Κράτος, όπως το περιγράφει ο αρχαίος φιλόσοφος, η Πολιτική<sup>4</sup> στέκεται στο πρώτο σκαλί των επιστήμων καθώς καθορίζει ποιες επιστήμες, ποιες γνώσεις και ποιες τέχνες θα πρέπει να καλλιεργούνται στην πόλη, και πως θα μοιράζονται οι αρμοδιότητες προκειμένου οι πολίτες να διάγουν ένα ευδαίμονα βίο. Τέλος, «ο νόμος είναι, ορθώς νοούμενος, η λογική χωρίς πάθη»<sup>5</sup> καθώς ο Σταγειρίτης αναγνωρίζει τον νόμο ως κοινό αγαθό, διαχωρίζοντάς τον από τα προσωπικά συμφέροντα και τα συναισθήματα, και υπογραμμίζει ότι πρέπει να βασίζεται στη λογική και την αντικειμενικότητα.

Με άλλα λόγια το Κράτος είναι μια κοινωνία ανθρώπων με κοινές επιδιώξεις και στόχους, όπου υπάρχει εξουσία και θεσμοί. Αν σε αυτό προσθέσουμε και το έδαφος, το τρίπτυχο λαός, κυριαρχία και επικράτεια είναι ο ορισμός που δίνει το Διεθνές Δίκαιο για το Κράτος (Ρούκουνας 2021 [1980]: 189). Επίσης, για τον Μπούλ «Αφετηρία των Διεθνών

---

<sup>1</sup> Αριστοτέλης, Πολιτικά Ι, σημειώσεις έκδοσης, σελ 195

<sup>2</sup> Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* Ι, Βιβλίο Α, 1095<sup>α</sup>, 15-30, σελ 51

<sup>3</sup> Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Ι, Βιβλίο Α', 1251<sup>α</sup>, σελ: 49

<sup>4</sup> Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* Ι, Βιβλίο Α', 1094<sup>α</sup>, 25, σελ 45

<sup>5</sup> Αριστοτέλης, *Πολιτικά* ΙΙ, Βιβλίο Γ', 1280<sup>β</sup>, 10-14, σελ 51

Σχέσεων είναι η ύπαρξη Κρατών, ή ανεξάρτητων πολιτικών κοινοτήτων, καθεμιά από τις οποίες, διαθέτει ένα σύστημα διακυβέρνησης και ασκεί κυριαρχία σε κάποιο συγκεκριμένο μέρος της επιφάνειας της γης και σε ένα συγκεκριμένο πληθυσμό» (Bull 2007 [1977]: 45). Λαός, επικράτεια και εξουσία αποτελούν τη βασική δομή, την πρώτη ουσία του Κράτους, χωρίς ένα από αυτά τα στοιχεία δεν είναι εφικτό να υφίσταται. Η πραγματικότητα, κατά μια έννοια, φαντάζει ήδη αντικειμενικοποιημένη. Λαός, εξουσία και έδαφος μοιάζει να είναι η προαπαιτούμενη συνθήκη ώστε ένα Κράτος να μπορεί να νοηθεί ως τέτοιο και να δύναται να θέσει εαυτό στο διεθνές στερέωμα. Ωστόσο, όπως αναφέρει με λυρικό τρόπο ο Μισέλ Ανρί, «αν και τα μονοπάτια είναι πάντα ήδη χαραγμένα, δεν αποπροσανατολίζουν από τις επιδιώξεις, αντίθετα δείχνουν το δρόμο των δυνατοτήτων. Οι «δρόμοι» χαράσσονται αρχικά και πρωτίστως εντός του ιδίου του υποκείμενου, που καλείται να επεξεργαστεί τις δυνατότητες που του παρέχονται, τις επιλογές που του παρουσιάζονται. Κάθε κοινωνική δραστηριότητα που εκ πρώτης όψεως φαίνεται εξωγενής, τελικά αντλεί το νόημά της στην υποκειμενικότητα» (Henry 2004: 35-36).

Στα εθνικά δίκαια των Κρατών ισχύουν σαφείς κανόνες που ορίζουν πότε και πώς ένα άτομο αποκτά αυθεντικό δεσμό με ένα Κράτος, δηλαδή τότε θεωρείται πολίτης του, και αποκτά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτόν τον δεσμό. Αντίθετα, στο διεθνές σύστημα δεν υφίστανται ούτε «νόμοι» που να αφορούν στη δημιουργία Κρατών, ούτε εντοπίζεται μια υπερκείμενη εξουσία που να απονέμει την ιδιότητα μέλους στο διεθνές στερέωμα. Το γεγονός ότι απαντώνται Κράτη, και αυτά διαθέτουν λαό, εξουσία και έδαφος, δηλαδή ορισμένα αντικειμενικά χαρακτηριστικά, δεν κρίνεται επαρκής συνθήκης.

Όπως στα άτομα το Εγώ παρουσιάζει μια διττή και αδιάσπαστη φύση έτσι και το Κράτος. Από τη μια είναι εκτατό, έχει εμπειρική διάσταση (έδαφος, λαό και κυβέρνηση), από την άλλη, με όρους φαινομενολογίας, αποτελεί το κέντρο της διάνοιξης, το κέντρο στο οποίο παρουσιάζεται το διεθνές σύστημα, το οποίο το εσωτερικεύει με όρους υποκειμενικούς. Επίσης, εξωτερικεύει την αυτό-δοτικότητά του, παρουσιάζεται στα άλλα Κράτη, και αποτελεί πεδίο διάνοιξης για αυτά. Η πρώτη διάσταση, η εμπειρική, δηλαδή το τρίπτυχο λαός, εξουσία και έδαφος, είναι προκαθορισμένη, η δεύτερη όμως όχι. Το «προκαθορισμένο» σύστημα δεν μπορεί να υποδείξει στο Κράτος πώς θα αναπτύξει τη δική του μοναδική ταυτότητα, ούτε πώς θα εκλάβει και πώς θα το εκλάβουν τα άλλα Κράτη, ούτε πώς θα ερμηνεύσει τη θέση του μέσα στο διεθνές σύστημα.

Καθοριστικός παράγοντας και ενδεικτική των προθέσεων, είναι η στάση των ήδη υφιστάμενων Κρατών, όπως αυτή αντανακλάται στην εκ μέρους τους αναγνώριση, ή μη, κάθε νέας οντότητας. Τα Κράτη κατά την αναγνώριση, διαβλέπουν ότι το νέο μόρφωμα έχει χαρακτηριστικά όμοια με τα δικά τους, οπότε δύναται να αυτοπροσδιορίζεται ως Κράτος όπως ακριβώς και αυτά. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, όπως λέει ο Χούσερλ «το Άλλο, αν και είναι εκ πρώτης όψεως όμοιο, ό,τι πιο κοντινό στην ίδια μου την υπόσταση, πάντα διαφεύγει». Αυτό διότι η εκτατή, η αντικειμενιστική ομοιότητα, είναι αυτή που γίνεται άμεσα αντιληπτή, είναι απευθείας προσβάσιμη. Στην προκειμένη περίπτωση, το τρίπτυχο, λαός, κυβέρνηση και έδαφος, που ωστόσο δεν αρκούν. Ένα Κράτος δεν αυτό-προσδιορίζεται ποτέ σύμφωνα μόνο με την εμπειρική του διάσταση, δηλαδή ως πράγμα.

Η ικανότητα αναγνώρισης του ιδίου στο Άλλο, δεν γίνεται με όρους εμπειρικής ομοιότητας, ούτε προκύπτει βάσει αναλογικού λογικού συμπεράσματος καθώς, και στις δύο περιπτώσεις, το Άλλο θα κατέληγε ένα επιπλέον αποβλεπτικό αντικείμενο (Κόντος – Κακολύρης 2022: 47). Από την άλλη η προσέγγισή ως ανάλογο σε μια αναλογία καθρέπτη πάλι είναι ανέφικτη καθώς θα το μετέτρεπε σε έναν «διπλασιασμό» του Ιδίου, δηλαδή θα του στερούσε την ιδιότητα να είναι Άλλο. Θα ήταν και τα δύο Ένα. «Ο άλλος σύμφωνα με το συγκροτούμενο νόημά του, παραπέμπει σε εμένα τον ίδιο, ο Άλλος αποτελεί καθρέφτισμα εμού του ιδίου, και όμως όχι αυθεντική αντανάκλαση» (Husserl 2002 [1931]: 138). Με τον όρο «όχι αυθεντική αντανάκλαση» ο Χούσερλ εννοεί ότι παρά την σαφή ομοιότητα, δεν επιτυγχάνεται η άμεση πρόσβαση στο Εγώ του Άλλου με τον γνήσιο τρόπο που κάθε Εγώ έχει πρόσβαση στο δικό του. Κατά την συγκρότηση του Άλλου αυτό που πάντα διαφεύγει είναι η συνειδησιακή ροή του.

Καθένας, διαθέτει αυθεντική πρόσβαση μόνο στη ατομική του συνειδησιακή ζωή, στα προσωπικά του βιώματα, στη δική του ιστορικότητα, για να το θέσουμε πιο απλά στη υποκειμενική του ταυτότητα. Η τελευταία δεν είναι πλήρως προσπελάσιμη, αλλά προσεγγίζεται μέσω της ενσυναίσθησης, που επιτρέπει την κατανόηση του Άλλου ως ανεξάρτητου υποκειμένου. Σε αυτό λοιπόν το «καθρέφτισμα» εκδιπλώνεται όχι μόνο η εμπειρική διάσταση αλλά και η αποβλεπτική ικανότητα του Άλλου. Διαπιστώνεται μια σχέση υποκειμένου προς υποκείμενο.

Ο Άλλος παρουσιάζεται ως εκείνος που συγκροτεί το δικό του Εγώ με την ίδια αμεσότητα (Zahavi 2010: 9). Εν προκειμένω, το Άλλο Κράτος παρουσιάζει την ίδια

δυνατότητα να επιτελεί τις ίδιες λειτουργίες όπως για παράδειγμα να ασκεί εξουσία. Έχει τη προσωπική του ταυτότητα, τη δική του ιστορία, ήθη και έθιμα, θεσμούς. Κατά αυτόν τον τρόπο διανοίγεται ο Άλλος, όχι ως σύστοιχο, ως ένα Εγώ ίδιο, αλλά ως Άλλος. Ο Άλλος αυτός που ομοίως αυτός που μπορεί-να.

Ο ρόλος των άλλων Κρατών κατά την πρώτη κοινωνικοποίηση είναι καταλυτικός (Berger & Luckmann 2003 [1966]: 242). Αν και η αναγνώριση μιας οντότητας από τα άλλα Κράτη δεν έχει συστατικό χαρακτήρα —καθώς αυτό θα ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή της κυρίαρχης ισότητας των Κρατών, δεδομένου ότι τα υφιστάμενα Κράτη θα είχαν την αρμοδιότητα να καθορίζουν πότε μια οντότητα μπορεί να ενταχθεί, ή όχι στη διεθνή κοινωνία— (Cassese 2012 [2005]: 90-94), παραμένει ιδιαίτερα σημαντική.

Η αναγνώριση προσδίδει στη νέα οντότητα μια θέση στο διεθνές σύστημα, αναγνωρίζοντάς τη ως όμοια, και την εντάσσει (ή όχι) στον ήδη διαμορφωμένο κόσμο των Κρατών, είτε την απορρίπτει ως ανόμοια. Υπό αυτή την έννοια, το νέο Κράτος εσωτερικεύει τον κοινό κόσμο των άλλων (Berger & Luckmann 2003 [1966]: 245). Από εκεί και πέρα ξεκινά η διάδραση και η από κοινού διάπλαση καθώς τα Κράτη δεν υπάρχουν απλώς στο διεθνές στερέωμα, αλλά συμμετέχουν ενεργά το ένα στον κόσμο του άλλου, επηρεάζοντάς τον και συνδιαμορφώνοντάς τον (Berger & Luckmann 2003 [1966]: 241).

## **B. Δομή και δρώντες**

Το «σύστημα Κρατών» είναι ρεαλιστική έννοια, ενώ η «κοινωνία Κρατών» αντιπροσωπεύει τη φιλελεύθερη προσέγγιση (Jackson - Sørensen 2003: 217). Σε ένα σύστημα Κρατών, τα Κράτη διατηρούν επαφές και αλληλοεπηρεάζονται, λαμβάνοντας υπόψη τις πιθανές αντιδράσεις των άλλων (Bull 2007 [1977]: 47). Στη βάση της ρεαλιστικής θεωρίας, τα Κράτη θεωρούνται αυτόνομες μονάδες που καθοδηγούνται από το εθνικό συμφέρον και τις ωφελιμιστικές ανάγκες, χωρίς να απαιτείται κοινή ταυτότητα ή αξίες. Όπως δήλωσε ο Βρετανός πρωθυπουργός Λόρδος Μάλμερστον: «Τα Κράτη δεν έχουν σταθερούς φίλους ή εχθρούς. Έχουν μόνο σταθερά συμφέροντα». Η φύση αυτών των σχέσεων μπορεί να είναι ποικίλη, από έμμεσες και άμεσες, έως φιλικές, εχθρικές ή αδιάφορες, πάντα υπό την επίδραση των εθνικών συμφερόντων.

Αντίθετα, η φιλελεύθερη θεώρηση εισάγει την έννοια της «κοινωνίας Κρατών» (ή διεθνούς κοινωνίας), η οποία προκύπτει όταν τα Κράτη συμμερίζονται κοινές ταυτότητες,

αξίες και κανόνες, στοχεύοντας σε έναν κοινό σκοπό (Bull 2007 [1977]: 51). Σύμφωνα με τον Μπουλ: «Αυτή η κοινωνία βασίζεται σε αμοιβαίες αντιλήψεις, κοινή κουλτούρα και κοινό πολιτισμό». Εδώ, τα Κράτη δεν είναι απλώς μονάδες επιβίωσης, όπως περιγράφει ο ρεαλισμός, αλλά αλληλεξαρτώμενοι δρώντες που διαμορφώνουν κοινούς θεσμούς, ακολουθούν κοινά πρότυπα και μοιράζονται προσδοκίες και στόχους. Ο στόχος των κοινωνιών, σύμφωνα με τον Μπουλ, είναι η ανεξαρτησία των Κρατών, η συντήρηση του συστήματος, η διατήρηση της ειρήνης και της ευημερίας με σκοπό την ευημερία των μελών (Bull 2007 [1977]: 54-57). Τέλος, όπως ο ίδιος αναφέρει «Μια διεθνής κοινωνία προϋποθέτει ένα διεθνές σύστημα, αλλά ένα διεθνές σύστημα μπορεί να υπάρξει χωρίς να αποτελεί διεθνή κοινωνία» (Bull 2007 [1977]: 51).

Ανάμεσα στον ρεαλισμό και τον ιδεαλισμό, η θεώρηση της Διεθνούς Κοινωνίας προτείνει έναν εναλλακτικό τρόπο προσέγγισης των Διεθνών Σχέσεων, συνδυάζοντας τρεις βασικές αντιλήψεις: α) τον ρεαλισμό με τη Μακιαβελική έννοια, όπου τα Κράτη προωθούν τα συμφέροντά τους και επικεντρώνονται στην «διεθνή αναρχία» και το δίλημμα της ασφάλειας (Wight 2010 [1991]: 19-24), β) τον επαναστατισμό με την Καντιανή έννοια, που δίνει έμφαση στην «διεθνή κοινωνία» και προτάσσει την ηθική (Wight 2010 [1991]: 10-15), και γ) την γκροτιανή αντίληψη, που βασίζεται στον ρασιοναλισμό και τις διεθνείς συναλλαγές, τονίζοντας την αξία του διαλόγου (Wight 2010 [1991]: 16-19).

Ο Γουάιτ αντιλαμβάνεται τις Διεθνείς Σχέσεις ως έναν ατέρμονο διάλογο μεταξύ ρεαλιστών, ορθολογιστών και επαναστατιστών, θεωρώντας ότι αυτές οι τρεις θεωρήσεις ενυπάρχουν και αποτελούν αξιακές ερμηνείες για τη Διεθνή Πολιτική (Jackson - Sørensen 2003: 217-221). Σύμφωνα με τον Γουάιτ: «Τα τρία αυτά ρεύματα δεν μοιάζουν με σιδηροδρομικές γραμμές, οι οποίες κινούνται παράλληλα προς το άπειρο. [...] Είναι ρυάκια με δίνες και ρεύματα, τα οποία μερικές φορές συμπλέκονται [...] και δεν περιορίζονται στις κοίτες τους» (Wight 2010 [1991]: 332). Με βάση τα παραπάνω, ο ίδιος θεωρεί ότι το άναρχο και συγκρουσιακό διεθνές σύστημα συνυπάρχει με τον φιλελευθερισμό, που προτάσσει την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών και το διεθνές δίκαιο, και με τον επαναστατισμό, ο οποίος τονίζει τη σημασία του ανθρωπισμού, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της δικαιοσύνης (Jackson - Sørensen 2003: 258).

Τα κοινά σημεία στους Βεντ και Γουάιτ είναι ότι τα Κράτη είναι βασικοί δρώντες στη διεθνή σκηνή και οι σχέσεις τους δεν περιορίζονται σε συγκρούσεις και ανταγωνισμό. Και οι

δύο συμφωνούν ότι η συμπεριφορά των Κρατών καθορίζεται όχι μόνο από τη ρεαλιστική ισχύ, αλλά και από κανόνες και κοινές αξίες. Ωστόσο, για τον Γουάιτ, η διεθνής κοινωνία είναι μια ισορροπία μεταξύ των τριών μοντέλων και η αναρχία είναι δομικό στοιχείο που μετριάζεται από την ύπαρξη κανόνων και θεσμών. Αντίθετα, ο Βεντ, σε αντίθεση με την ντετερμινιστική θεώρηση του Κένεθ Γουόλτς, υποστηρίζει ότι η σχέση μεταξύ δομής και δρώντων είναι αμφίδρομη. Οι δρώντες διαμορφώνουν τις δομές και οι δομές επηρεάζουν την αναγνώριση των ταυτοτήτων τους (Ηρακλείδης 2019: 82-83). Σύμφωνα με τον Βεντ, η ταυτότητα ενός κράτους καθορίζεται από την αντίληψη που έχει το ίδιο το Κράτος για αυτό. Η συλλογική κρατική ταυτότητα (υποκειμενική ταυτότητα) αναφέρεται στους ιδεολογικούς, πολιτισμικούς, ιστορικούς παράγοντες που καθιστούν το Κράτος αυτό που είναι. Επίσης, για τον Βεντ, υπάρχει και η κοινωνική κρατική ταυτότητα που αφορά στο πώς το αντιλαμβάνονται τα άλλα Κράτη (Wendt 1992: 397).

Το Κράτος διατηρεί τη δική του υποκειμενική ταυτότητα, αλλά από τη στιγμή που εισέρχεται στο σύστημα των Κρατών αποκτά ένα πλήθος κοινωνικών ταυτοτήτων, τις οποίες η διεθνής κοινότητα του αποδίδει (Γκόφας – Τζιφάκης 2017: 136). Για παράδειγμα, ένα κράτος είναι πλούσιο ή φτωχό σε σχέση πάντα με τις υλικές δυνατότητες ενός άλλου Κράτους, είναι μεγάλο ή μικρό σε σχέση πάντα με τη γεωγραφική έκταση ενός άλλου Κράτους. Οι σχέσεις φιλίας, αντιπαλότητας ή εχθρότητας δεν είναι προϋπάρχουσες, αλλά αναφύονται μέσα από την εμπειρία της μεταξύ τους διάδρασης καθώς ο χαρακτήρας των Διεθνών Σχέσεων είναι διυποκειμενικός (Ηρακλείδης 2019: 83). Συνεπώς, η ταυτότητα δεν είναι στατική ούτε εγγενής στο σύστημα, είναι δυναμική και αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης.

## **Γ. Η αναρχία είναι ιδεατή**

Για τον Βεντ, το διεθνές σύστημα μπορεί να παρουσιάζει τρεις ιδεατούς τύπους αναρχίας: τη «χομπσιανή», τη «λοκιανή» και την «καντιανή» (Γκόφας – Τζιφάκης: 2017: 136). Η «χομπσιανή» αναρχία εμφανίζεται όταν τα Κράτη έχουν αποκλίνουσες κρατικές ταυτότητες, οδηγώντας σε έλλειψη αυτοπεριορισμού και συχνά στη χρήση βίας. Πρόκειται για την ταυτότητα του εχθρού (Wendt 2006 [1999]: 264 - 268). Στη «λοκιανή» κουλτούρα, τα Κράτη έχουν διαφορετικά συμφέροντα, επιλέγουν ενίοτε να χρησιμοποιούν βία, αλλά συνήθως προσπαθούν να την περιορίσουν. Αυτή η κατάσταση αντιπροσωπεύει την ταυτότητα του ανταγωνισμού (Wendt 2006 [1999]: 283 - 289). Η «καντιανή» αναρχία

χαρακτηρίζεται από συνεργασία μεταξύ των Κρατών, αντανακλώντας την ταυτότητα του φίλου (Wendt 2006 [1999]: 297 - 308).

Σε αυτές τις κουλτούρες αντιστοιχούν διαφορετικοί τύποι συμπεριφορών, οι οποίοι σταδιακά εσωτερικεύονται, διαμορφώνουν τις ταυτότητες των Κρατών και θεσμοθετούνται τόσο από τα ίδια τα Κράτη όσο και από τη διεθνή κοινότητα. Αυτό σημαίνει ότι οι ταυτότητες αναγνωρίζονται ως δεδομένες και επηρεάζουν τη συμπεριφορά των Κρατών, καθορίζοντας τα συμφέροντα και τις στρατηγικές τους. Βάσει αυτών, το σύστημα των Κρατών δεν είναι αυτόνομο ή ανεξάρτητο από τα Κράτη που το αποτελούν. Αντίθετα, πρόκειται για μια κοινωνική κατασκευή που προκύπτει από τη διαρκή αλληλεπίδραση των Κρατών. Το ένα Κράτος κατασκευάζει τον κόσμο του άλλου και όλα μαζί τον κόσμο τους σε μια δυναμική διαλεκτική σχέση.

Οι ιδέες, οι ταυτότητες και οι αντιλήψεις που κάθε Κράτος έχει για τον εαυτό του και για τα άλλα Κράτη, καθώς και οι μεταξύ τους σχέσεις, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και στην αποκρυστάλλωση των μεταξύ τους σχέσεων. Οι πολιτικές ισχύος, η αυτοβοήθεια και το δίλημμα της ασφάλειας είναι κοινωνικά κατασκευασμένοι θεσμοί, οι οποίοι αναδύονται μέσα από τα νοήματα που δημιουργούν το ένα για το άλλο και δεν επιβάλλονται από το άναρχο διεθνές σύστημα (Wendt: 1992: 395).

Τα Κράτη είναι αυτά που δημιουργούν το σύστημα και το συντηρούν (Wendt: 1992: 400). Έτσι, η αναρχία δεν συνεπάγεται απαραίτητα εχθρότητα ή πόλεμο, όπως υποστηρίζουν οι ρεαλιστές. Αντίθετα, τα Κράτη μπορούν να επιλέξουν να υιοθετήσουν σχέσεις φιλίας, συνεργασίας ή ανταγωνισμού, ανάλογα με το πώς αντιλαμβάνονται το ένα το άλλο (Wendt, 1992, σ. 391). Με βάση αυτή τη λογική, αν αλλάξουν οι αντιλήψεις, τα συμφέροντα ή οι επιθυμίες, θα αλλάξει και το νόημα της αναρχίας και της αυτοβοήθειας (Jackson - Sørensen 2003: 277).

## **Δ. Μια ιδεαλιστική κοινωνία**

Σε αντίθεση με τον Βεντ, που εστιάζει αποκλειστικά στο κοινωνικό σύστημα, ο Γερμανός φιλόσοφος θεωρεί τις ταυτότητες ως αντανάκλαση ενός πνευματικού υπερβατολογικού κόσμου. Στη σκέψη του Χούσερλ, τα Κράτη είτε συγκλίνουν είτε αποκλίνουν ως προς τον πνευματικό τους προσανατολισμό, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση (ή μη) ενός οικουμενικού νοηματικού πλαισίου. Το όραμα του Χούσερλ ήταν η

σύσταση μιας παγκόσμιας κοινωνίας των Κρατών, βασισμένη στην πνευματική ενότητα των λαών όπου οι τελευταίοι θα συμμετέχουν σε έναν κοινό κόσμο νοήματος. Αυτή η κοινωνία δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα πολιτικών διαπραγματεύσεων, αλλά το προϊόν μιας βαθύτερης, κοινής κατανόησης της ανθρώπινης ύπαρξης και του κόσμου. (Husserl 1929: 140-142).

## Βιβλιογραφικές Παραπομπές

### Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία:

- Battistella Dario, Cornut Jérémie, Baranets Elie (2019), *Théories des relations internationales*, 6e édition, Éditions Sciences PO, Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, France 2021
- Bernard Claude (1984 [1865]), *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*, Éditions Champs Flammarion, Paris 1984
- Carnap Rudolf (2002 [1928]), *La construction logique du monde*, Traduction : Rivain Thierry, Vrin – Mathesis, Paris 2002
- Fink Eugen (1974 [1930-1939]), *De la Phénoménologie*, Traduction : Didier Franck, Éditions Les Éditions de Minuit, Paris 1974
- Housset Emmanuel (1997), *Personne et Sujet selon Husserl*, Éditions Presses Universitaires de France, PUF Epiméthée, Paris 1997
- Housset Emmanuel (2002), *Husserl et l'énigme du monde*, Éditions du Seuil, Paris 2002
- Husserl Edmund (2001 [1905-1920]), *Sur l'intersubjectivité*, Tome I, Traduction Nathalie Depraz, Presses Universitaires de France, PUF Epiméthée, Paris 2001
- Husserl Edmund (2001 [1905-1920]), *Sur l'intersubjectivité*, Tome II, Traduction Nathalie Depraz, Éditions Presses Universitaires de France, PUF Epiméthée, Paris 2001
- Husserl Edmund (1999a [1954]), *La crise des sciences européennes et la Phénoménologie Transcendantale* (1999 [1929]), Traduction : Gérard Granel, Editions Tel Gallimard 1950, Cher 1999
- Husserl Edmund, *Idées directrices pour une phénoménologie* (2008 [1929]), Traduction : Paul Ricœur, Editions Tel Gallimard 1950, Mesnil sur l'Estrée 2008

- Husserl Edmund, *L'Idée de la phénoménologie* (1997 [1907]), Traduction : Alexandre Lowit, 7<sup>e</sup> édition, Éditions Presses Universitaires de France, PUF Épipiméthée, Paris 1997
- Lyotard Jean-François (1999 [1954]), *La phénoménologie*, 13<sup>eme</sup> Édition, Éditions Presses Universitaires De France, PUF - Que sais-je?, Paris 1999
- Merleau-Ponty Maurice (1998 [1945]), *Phénoménologie de la perception*, Editions Tel Gallimard, Saint-Armand (Cher) 1998
- Michel Henry (2004), *De l'art et du politique : Phénoménologie de la vie. Tome III*, Éditions Presses Universitaires De France, PUF Épipiméthée, Paris 2004
- Onuf Nicholas Greenwood (2013), *Making Sense, Making Worlds, Constructivism in Social Theory and International Relations*, Routledge, London 2013
- Shaw N. Malcolm (2021), *International Law*, 9<sup>th</sup> Edition, Cambridge University Press, United Kingdom 2021
- Stein Edith (1989 [1925]), *De l'État*, Traduit de l'allemande par Philibert Secretan, Éditions du Cerf, Fribourg 1989
- Wendt Alexander (1992), «Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics», *International Organization*, Spring, 1992, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 391-425, Published by: The MIT Press, Stable  
[URL:https://www.jstor.org/stable/2706858](https://www.jstor.org/stable/2706858)
- Wendt Alexander (2006 [1999]), *Social Theory of International Politics*, Edition Cambridge University Press, 9<sup>th</sup> édition, United Kingdom 2006
- Wendt Alexander (2003), «Why a World State is Inevitable», *European Journal of International Relations*, Volume 9, Issue 4, Pages: 491 - 542
- Wendt Alexander (2004), «The State as Person in International Theory», *Review of International Studies*, Apr., 2004, Vol. 30, No. 2 (Apr., 2004), pp. 289-316, Published by: Cambridge University Press, Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/20097917>
- Wendt Alexander (2015), *Quantum Mind and Social Science, Unifying Physical and Social Ontology*, Cambridge University Press, United Kingdom 2015

## Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία μεταφρασμένη στα Ελληνικά:

- Berger L. Peter, Luckmann Thomas (2003 [1966]), *Η κοινωνική κατασκευή πραγματικότητας*, Μετάφραση: Κώστας Αθανασίου, Πέμπτη Έκδοση, Εκδόσεις Νήσος Αθήνα 2003
- Bull Hedley (2007 [1977]), *Η Άναρχη κοινωνία, Μελέτη της τάξης στην παγκόσμια πολιτική*, Μετάφραση: Ηρακλεία Στροϊκού, Εκδόσεις Ποιότητα, Τέταρτη Έκδοση, Αθήνα 2007
- Carr Edward Hallett, (2011 [1939]), *Η εικοσαετής κρίση 1919-1939, Εισαγωγή στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Μετάφραση: Ηράκλεια Στροϊκού, Τέταρτη Έκδοση, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2011
- Cassese Antonio (2012 [2005]), *Διεθνές Δίκαιο*, Μετάφραση: Γιάννης Σαριδάκης, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2012
- Chalmers F. Alan (2004 [1978]), *Τι είναι αυτό που το λέμε επιστήμη;* Μετάφραση: Γιώργος Φουρτούνης, Εκδόσεις ΠΕΚ (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης), Έβδομη Έκδοση, Ηράκλειο 2004
- Descartes René (1976 [1637]), *Λόγος περί της Μεθόδου*, Μετάφραση: Χριστόφορος Χρηστίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 1976
- Gilpin Robert (2007 [1981]), *Πόλεμος και αλλαγή στη διεθνή πολιτική*, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Εκδόσεις Ποιότητα, Τέταρτη Έκδοση, Αθήνα 2007
- Heidegger Martin (1998 [1927]), *Είναι και χρόνος*, Μετάφραση: Γιάννης Τζαβάρας, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1998
- Heidegger Martin (2010 [1953]), *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*, Μετάφραση: Χρήστος Μαλεβίτσος, Άπαντα Χρήστου Μαλεβίτση, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2010
- Heywood Andrew (2011), *Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Μετάφραση: Χρήστος Φραγκονικολόπουλος και Φίλιππος Προέδρου, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2013
- Heywood Andrew (2013), *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Μετάφραση: Γιάννης Μεταξάς, Εκδόσεις Επίκεντρο, Τέταρτη Έκδοση, Αθήνα 2014
- Husserl Edmund (2000 [1911]), *Η φιλοσοφία ως αυστηρή επιστήμη*, Μετάφραση: Ν. Σκουτερόπουλος, Εκδόσεις Ροές, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2000

- Husserl Edmund (2002 [1931]), *Καρτεσιανοί Στοχασμοί*, Μετάφραση: Παύλος Κόντος, Εκδόσεις Ροές, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2002
- Husserl Edmund (2011 [1936]), *Η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών και η υπερβατολογική φαινομενολογία*, Μετάφραση Πάνος Θεοδώρου, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2011
- Husserl Edmund (2011 [1954b]), *Η κρίση της Ευρωπαϊκής ανθρωπότητας και η Φιλοσοφία*, Μετάφραση Παύλος Κόντος, Ευμενείς Έλεγχοι, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα 2011
- Jackson Robert, Sørensen Georg (2003), *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων*, Μετάφραση: Χαράλαμπος Κωνσταντινίδης, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006
- Mearsheimer J. John (2001), *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2007
- More Sir Thomas (2023 [1516]), *Ουτοπία*, Μετάφραση: Νατάσσα Βαρσάκη, Εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα 2023
- Morgenthau Hans J. (2011 [1946]), *Επιστήμη και Πολιτική της Ισχύος*, Μετάφραση: Πάνος Τσακαλογιάννης, Εκδόσεις Τουρίκη, Γέρακας Αττικής 2011
- Morgenthau Hans J. (2018 [1948]), *Η Πολιτική μεταξύ των εθνών. Ο αγώνας για ισχύ και ειρήνη*, Μετάφραση: Μαρία Καρτελιά, Εκδόσεις Ποιότητα, Βάρη Αττικής 2018
- Newton Kenneth, Deth Jan. Van (2009), *Συγκριτική Πολιτική*, Μετάφραση: Μαρία Δασκαλάκη, Εκδόσεις Τζιόλα, Τέταρτη Έκδοση, Θεσσαλονίκη 2023
- Oppenheimer Franz (2002 [1909]), *Το Κράτος*, Μετάφραση Γιάννης Καραπαπάς, Εκδόσεις Τροπή, Αγρίνιο 2002
- Rota Gian-Carlo (2015 [1990]), *Μαθηματικά και Φιλοσοφία, Το χρονικό μιας παρανόησης*, Μετάφραση: Γιώργος Λ. Ευαγγελάτος, Κωνσταντίνος Λερούνης, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2015
- Sokolowski Robert (2003), *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία*, Μετάφραση: Παύλος Κόντος, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2003
- Waltz Kenneth N. (1979), *Θεωρία διεθνούς πολιτικής*, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2011

- Wight Martin (2010 [1991]), *Διεθνής θεωρία, Τα τρία ρεύματα σκέψης*, Μετάφραση: Ηρακλεία Στροϊκού, Εκδόσεις Ποιότητα, Τέταρτη Έκδοση, Αθήνα 2010
- Zahavi Dan (2010), *Χούσερλ, Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του*, Μετάφραση: Μαρίνα Μαθιουδάκη, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2010

## Ελληνική Βιβλιογραφία:

- Γιαννέλης Δημήτριος – Παντελής Παντελίδης (2014), *Εισαγωγή στην Οικονομική θεωρία*, Ιδιωτική Έκδοση, Πειραιάς 2014
- Γκόφας Ανδρέας - Τζιφάκης Νικόλαος (2017), *Θεωρητικές προβολές στη διεθνή πολιτική*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2017
- Ηρακλείδης Αλέξης (2019), *Διεθνείς Σχέσεις, θεωρητικές προσεγγίσεις στα σύγχρονα διεθνή προβλήματα*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2019
- Θεοδώρου Πάνος (2003), Έ. Χούσερλ: Φαινομενολογία και Δομισμός, δομή και υποκείμενο, σελ. 179-213 στο *Φιλοσοφία και Επιστήμες στον εικοστό αιώνα, Κοινωνικές επιστήμες και επιστήμες του ανθρώπου: Ο γαλλικός δρόμος της εννοίας* (Δεύτερος Τόμος), ΠΕΚ (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης), Ηράκλειο 2003
- Κόντος Παύλος - Κακολύρης Γεράσιμος (2022), *Η φαινομενολογία της διυποκειμενικότητας – Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty, Levinas* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <http://hdl.handle.net/11419/8222>
- Κόντος Παύλος (2011), *Εισαγωγή και σχόλια στο Η κρίση της Ευρωπαϊκής ανθρωπότητας και η Φιλοσοφία (1954)*, του Edmund Husserl, Ευμενείς Έλεγχοι, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα 2011
- Κουλουμπλής Θεόδωρος (2008), *Διεθνείς Σχέσεις, Ισχύς και Δικαιοσύνη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2008
- Κυριάκος Κατσιμάνης, Ευάγγελος Ρούσσοσ (1984), *Φιλοσοφία, Γ' Λυκείου*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1998-99
- Μακρής Σπύρος (2002), *Η θεωρία των διεθνών σχέσεων στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, Κονστρουκτιβισμός vs Ρασιοναλισμός*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002

- Μπαλτάς Αριστείδης (2003), Εισαγωγή σελ. 17-122 στο *Φιλοσοφία και Επιστήμες στον εικοστό αιώνα, Κοινωνικές επιστήμες και επιστήμες του ανθρώπου: Ο γαλλικός δρόμος της εννοίας* (Δεύτερος Τόμος), ΠΕΚ (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης), Ηράκλειο 2003
- Πελεγρίνης Θεοδόσης (2009), *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009
- Ρούκουνας Εμμανουήλ (2021 [1980]), *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Τέταρτη Έκδοση, Αθήνα 2021

### **Αρχαία Ελληνική Βιβλιογραφία:**

- Αριστοτέλης, *Αναλυτικά Ύστερα*, Α' - Β', μετάφραση Ηλίας Π. Νικολούδης, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1994
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια I*, Βιβλία Α', Β', Γ', Δ', Μετάφραση: Μεταφραστική ομάδα Κάκτου, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1993
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά I*, Βιβλία Α' & Β', Μετάφραση: φιλολογική ομάδα Κάκτου, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1993
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά II*, Βιβλία Γ', Δ', Ε', Μετάφραση: φιλολογική ομάδα Κάκτου, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1993